

T.C.
VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

KURULUŞUNDAN EMEVÎ DÖNEMİNİN
SONUNA KADAR VÂSİT

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
MELİK SONKAYA

DANIŞMAN
DOÇ. DR. MUSTAFA ÖKSÜZ

VAN-2023

KABUL VE ONAY

Melik SONKAYA tarafından hazırlanan “Kuruluşundan Emevî Döneminin Sonuna Kadar Vâsit” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.	
Jüri Üyeleri	İmza
Danışman: Doç. Dr. Mustafa ÖKSÜZ İslâm Tarihi Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.	
Başkan: Doç. Dr. Nevzat KELEŞ Tarih Anabilim Dalı, Bingöl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.	
Üye: Prof. Dr. Abdullah DUMAN Tarih Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.	
Üye: Doç. Dr. Mustafa ÖKSÜZ İslâm Tarihi Anabilim Dalı, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum.	
Yedek Üye: Unvanı Adı SOYADI Üniversite Adı, Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.	
Yedek Üye: Unvanı Adı SOYADI Üniversite Adı, Anabilim Dalı Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum.	
Tez Savunma Tarihi:	15/09/2023
Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini ve imzaların sahiplerine ait olduğunu onaylıyorum. Prof. Dr. Bekir KOÇLAR Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü	

ETİK BEYAN

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü **Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;**

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim. 15/09/2023

(İmza)

(Melik SONKAYA)

Yüksek Lisans Tezi

Melik SONKAYA

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Eylül, 2023

KURULUŞUNDAN EMEVÎ DÖNEMİNİN SONUNA KADAR VÂSİT

ÖZET

Bu çalışmada Emevîler'in Irak'ta 703 ve 750 yılları arasında merkezi ve aynı zamanda Müslümanların kurmuş oldukları ilk İslâm şehirlerinden olan Vâsıt ele alınmaktadır. Kent, Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) döneminde Emevîler'in Irak genel valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî (ö. 95/714) tarafından 83-84/702-703 yıllarında kurulmuştur. Konum olarak Kûfe ile Basra arasında, Dicle nehrinin kenarında yer almaktadır. Eski bir İran şehri olan Kesker'in karşı yakasında inşa edilmiştir. Şehrin inşa amacı, Emevîler'in Irak bölgesinde güvenli bir askerî garnizon oluşturma düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Haccâc güvenlik kaygılarından dolayı Kûfe ve Basra'dan bölgeyi idare etmenin mümkün olmadığını anlamıştı. Bundan dolayı alternatif bir çözüm olması hasebiyle Vâsıt'ı bina etmiştir. Vâsıt kuruluşundan Emevîler'in sonuna kadar Irak eyaletinin idarî merkezi olmuştur. Irak, hicri birinci asırda yaşanan isyanlar neticesinde bir türlü düzenin sağlanamadığı ve kargaşanın hâkim olduğu bir bölgeydi. Şehrin yeni bir merkez olması neticesinde sağlanan güven ve istikrarla bölgede imar ve inşa faaliyetleri hızlandı. Burası çok yüksek güvenlik standartlarıyla donatılarak inşa edilmiştir. Nitekim Emevî hanedanı, Şam'da ortaya çıkıp güçlendi ve son direniş merkezi olan Vâsıt'ın düşmesiyle tarih sahnesinden silindi. Kent zamanla çok önemli bir ticaret merkezi oldu. Dicle nehrinin sunmuş olduğu coğrafi konum sayesinde gemilerle dünyaya açılan bir pazar hüviyeti kazandı. Müslümanların yanında Hristiyanlar, Yahudiler ve diğer milletler de burada yaşamışlar. Ayrıca şehirde mabetler, hastaneler ve hapishaneler inşa edildi. Vâsıt kuruluş, yükseliş, gerileme ve çöküş devrelerinin hepsinin yaşandığı tarihteki müstesna örneklerdendir. Nitekim 703/750 yıllarında Irak'ın merkezi konumuna sahip iken günümüzde kimsenin yaşam sürmediği ve sadece kalıntıları üzerinde arkeolojik çalışmaların yapıldığı bir alana dönüşmüştür. Araştırmada kuruluşundan Emevîler döneminin sonuna kadar Vâsıt'ın siyasî tarihinin yanında sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Vâsıt, Irak, Haccâc, Emevîler, Şehir

Sayfa Sayısı: XIV+76

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mustafa ÖKSÜZ

M.Sc. Thesis

MELİK SONKAYA

VAN YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

September, 2023

WASIT: FROM ITS FOUNDATION TO THE END OF THE Umayyad PERIOD

ABSTRACT

This study examines Wasit, the centre of the Umayyads in Iraq between 703 and 750 and one of the first Islamic cities founded by Muslims. The city was founded in 83-84/702-703 by the Umayyad governor-general of Iraq, Hajjaj bin Yusuf es-Sekafî (d. 95/714), during the reign of Abdulmalik bin Marwan. The city was situated between Kufa and Basra, on the banks of the Tigris. It was built on the opposite bank of Kesker, an ancient Iranian city. The purpose of building the city stemmed from the Umayyad idea of creating a secure military garrison in the Arab region. Hajjaj realised that it was not possible to rule the region from Kufa and Basra for security reasons. That's why he built Wasit as an alternative. Wasit was the administrative centre of the Iraqi province from its foundation until the end of the Umayyad period. Iraq was a region where order could not be restored and chaos reigned as a result of the rebellions in the first century of the Hijri calendar. With the confidence and stability that came with the city as a new centre, development and construction in the region accelerated. This place was built with very high security standards. In fact, the Umayyad dynasty was born and strengthened in Damascus and disappeared from the stage of history with the fall of Wasit, the last centre of resistance. Over time, the city became a very important commercial centre. Thanks to its geographical position on the Tigris, it acquired the identity of a market open to the world by ships. Muslims, Christians, Jews and other peoples lived here. Temples, hospitals and prisons were also built in the city. It is one of the exceptional examples in history where all the periods of establishment, prosperity, decline and collapse have been experienced. The city of Wasit was founded in 703/750 as the central position of Iraq, and today it has turned into an area where no one has lived and only archaeological studies have been carried out on its remains. In our thesis we have tried to study the social, cultural and economic structure of Wasit, as well as its political history from its foundation to the end of the Umayyad period.

Keywords: Wasit, Iraq, Hajjaj, Umayyads, City

Quantity of Page: XIV+76

Supervisor: Assoc. Prof. Mustafa ÖKSÜZ

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR	viii
TABLolar DİZİNİ.....	ix
ÖNSÖZ.....	x
GİRİŞ	1
A. Kaynaklar.....	2
B. Irak	4
C. Sevâd Arazisi ve Bölgeden Toplanan Vergi Miktarı.....	5
D. Emevîler Döneminde Irak Genel Valileri	6
1. HACCÂC B. YÛSUF ES-SEKAFÎ'İNİN HAYATI VE VÂSİT'IN KURULUŞU	9
1.1. Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî	9
1.1.1. Siyasî Hayatı.....	10
1.1.2. Hitabeti.....	13
1.1.3. Kur'an Konusunda Yaptırdığı Çalışmalar	15
1.1.4. Ölümü	15
1.2. Vâsıt'ın Kuruluş Süreci	16
1.2.1. Vâsıt'ın Kuruluş Sebepleri.....	17
1.3. Vâsıt'ın Kuruluş Tarihi	25
1.4. Vâsıt'ın İsmi	26
1.5. Yer Tespiti	27
1.6. Şehrin İnşası İçin Yapılan Masraflar	29
2. VÂSİT'IN MİMARİ YAPISI.....	30
2.1. Şehrin Planı	30
2.2. Vâsıt'taki Camiler	31
2.3. Dârülimâre (Saray)	33
2.4. Vâsıt Kalesi	35
2.5. Vâsıt'ın Çarşı ve Pazarları	36
2.6. Vâsıt Hapishanesi (Dimas).....	36
2.7. Vâsıt'taki Nehirler, Sulama Kanalları ve Köprüler	39
2.8. Vâsıt'taki Mahalleler, Köyler, Caddeler ve Mezarlıklar.....	41
2.9. İklimi ve Bitki Örtüsü.....	43
2.10. Divanlar.....	43
2.11. Amiller, Kâtipler ve Şurta Polis Teşkilatı	44
3. VÂSİT'IN DEMOGRAFİK YAPISI VE SOSYO-EKONOMİK DURUMU	45

3.1.	Demografik Yapı	45
3.1.1.	Araplar	46
3.1.2.	Türkler.....	46
3.1.3.	Farslar	47
3.1.4.	Zutlar.....	48
3.2.	Vâsıt'taki Dinler	49
3.2.1.	İslâm.....	49
3.2.2.	Yahudilik.....	49
3.2.3.	Hristiyanlık (Nasârâ).....	50
3.3.	Ekonomik Durum	51
3.3.1.	Ticaret	51
3.3.2.	Para Basımı	53
3.3.3.	Ziraat.....	53
3.3.4.	Hayvancılık	54
3.3.5.	Tekstil Halıcılık	55
3.4.	Vâsıt'taki İlmi Faaliyetler	55
3.5.	Gündelik Yaşam ve Eğlence Hayatı	57
3.6.	Vâsıt'ta Gerçekleşen Afetler ve Salgın Hastalıklar	58
3.7.	Meşhur Şahıslar.....	59
4.	SONUÇ.....	62
	KAYNAKÇA	64
	EKLER.....	69
	ÖZGEÇMİŞ	
	TEZ ORJİNALLİK RAPORU	

KISALTMALAR

b.	bin, ibn (Oğlu)
bk.	Bakınız
bnt.	Binti
c.	Cilt.
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	Editör
haz.	Hazırlayan
H.z.	Hazreti
MEB	Millî Eğitim Bakanlığı
nşr.	Neşreden
ö.	Ölümü
r.a.	Radıyallahu anh
s.	Sayfa
s.a.s.	Sallallâhü aleyhi ve sellem
sad.	Sadeleştiren
thk.	Tahkik Eden
yy.	Yüzyıl

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 2. 1: Vâsıt'taki Camilerin İsim Listesi	32
Tablo 2. 2: Vâsıt'taki Nehirler'in İsimleri.....	40
Tablo 2. 3: Vâsıt'taki Köy Kasaba ve Mahalle İsimleri	41
Tablo 3. 1: Vâsıt'ta Yaşamış Meşhur Şahıslar.	60
Tablo 3. 2: İbn Sa'd'ın Tabakat'ında geçen Fakih ve Muhaddisler.	60

ÖNSÖZ

İnsanlık sosyal, siyasî, askerî ve ekonomik faktörlerin etkisiyle ilk defa Mezopotamya civarında yerleşik hayata geçerek zamanla şehirler inşa etmiştir. Tarih kentlerle yazılır, medeniyetler şehirlerle içli dışlıdır. Kentler olmadan uygarlıktan da gelişmeden de söz etmek mümkün değildir. Şehir tarihçiliği çok eski zamanlara dayanmaktadır. Şehirlerin tarihleri ile ilgili yapılan çalışmalar tarih araştırmaları içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda yapılan çalışmalar dönemin insanları, devletleri, dinleri ve kültürleri ile ilgili karanlıkta kalmış birçok hususun gün yüzüne çıkarılıp aydınlanmasına katkıda bulunmaktadır.

Devletler bir bütün, şehirler de onun parçaları hükmündedir. Bir bütünün bölümlerini oluşturan kentler, dönemin siyasî yapıları hakkında oldukça zengin bilgileri barındırır. Eğer bir devrin tarihi araştırılacaksa, muhakkak şehirlerin tüm yönlerinin incelenmesi gerekmektedir. Şayet böyle yapılmazsa imparatorlukların, beyliklerin mazisi tam olarak anlaşılamaz. Kadim kentlerin tarihinin doğru bir şekilde ele alınıp değerlendirilmesi ve günümüze aktarılması tarihçiler için münbit bir araştırma sahasıdır.

Yeni kurulan bir şehir ekseriya bir diğerinin gözden düşmesine yol açmıştır. Örneğin Irak'ın siyasî merkezi olan Medâin, İslâm fetihlerinden sonra Basra ve Kûfe'nin kurulmasıyla önemini kaybetmiştir. Emevîler'in bölgedeki merkezi olan Vâsıt ise Basra ve Kûfe'yi gölgede bırakmıştır. İslâm şehirleri içerisinde ilk kurulanlardan biri olan kent bu yönüyle araştırılmaya değerdir. Böylesine önemli bir konuyla ilgili yapılacak çalışmalar ve incelemeler, Emevî Devleti hakkında karanlıkta kalmış birçok noktayı aydınlığa kavuşturacaktır.

İlk yerleşim yerlerinin su kaynaklarının kenarlarında kurulup geliştiği herkesin malumudur. Su olmadan insanoğlunun yaşamını sürdürmesi mümkün olmadığından şehirlerin de mevcudiyetlerini korumaları mümkün değildir. Emevîler zamanında zengin ırmak havzalarının olduğu bir coğrafyada inşa edilen Vâsıt, Dicle nehri kenarında hayat bulmuş; su yatağının değişmesiyle de terkedilerek harabeye dönmüştür. Adeta Dicle ile bütünleşmiş olan kent nehirden koparılmasıyla virane olmuştur.

Çalışmada Vâsıt her ne kadar Emevî dönemi içerisinde ele alınmışsa da ihtiyaca binaen bazen şehrin Emevî döneminden sonrasına da atıfta bulunulmuştur. Tez kuruluşundan Emevîler'in sonuna kadar şehrin siyasî, sosyal ve ekonomik zaviyelerine yoğunlaşarak müphem kalan noktaları gün yüzüne çıkarmayı hedeflemektedir. Kültür, sanat ve eğitim araştırmanın kapsamı dâhilindedir. Kentin ilk sakinlerinin kimler olduğu, dinî inançları ve geçim kaynakları hakkında bilgi verilerek fizikî yapısı, topoğrafyası, tarım ve hayvancılık faaliyetleri üzerinde de durulmuştur. Konuya girilmeden evvel şehrin kurucusu olan Haccâc

hakkında da kısaca bilgi verilmiştir. Haccâc'ın biyografisi ele alınırken daha çok şehri ilgilendiren kısmına değinilmiştir. Nitekim Emevîler'in önemli devlet adamlarından olan bu valiyle kent adeta özdeşleşmiştir.

Emevîler devrinde Irak'ın merkezi olan kent, Türkiye'de henüz yeterince tetkik edilip araştırılmamıştır. Bu tez çalışması, ülkemizde Vâsıt şehri özelinde yapılan ilk müstakil araştırmadır. Çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Irak bölgesi ve bölgedeki Emevî valileri hakkında genel bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde muhtasar bir biçimde Haccâc'ın hayatı anlatılarak şehrin kuruluş sürecine, kuruluş sebeplerine ve konumuna değinilmiştir. İkinci bölümde Vâsıt'ın mimari yapısı, planı, imar faaliyetleri, iklimi ve bitki örtüsü incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise kentin sosyal ve ekonomik boyutu ele alınmıştır. Burada yaşayan insanların dinî inançları, ekonomik kaynakları ve ilmî faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Böylece bu çalışmayla Vâsıt'ın İslâm tarihinde oynadığı müstesna role dikkat çekilerek İslâm şehir tarihçiliğine bir katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Bu konuyu bana tavsiye eden, çalışmanın her safhasında bilgi, birikim ve yardımlarını esirgemeyen kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Mustafa Öksüz'e teşekkürü borç bilirim. Ayrıca jürimde bulunan ve tezimi baştan sona kadar defalarca okuyup gerekli düzenlemeler konusunda beni yönlendiren Prof. Dr. Abdullah Duman ile Doç. Dr. Nevzat Keleş'e katkılarından ve yardımlarından dolayı minnettarım.

Melik SONKAYA

Van/2023

GİRİŞ

Vâsıt, Abdülmelik b. Mervân döneminde Haccâc tarafından kurulmuştur. Burası dinî ve pozitif bilimler alanında yapılan çalışmaların yanında yetiştirmiş olduğu ediplerle de ünlü bir şehir olma hüviyetine sahiptir.¹ Emevîler'den sonra siyasî ehemmiyetini kaybettiye de asırlar boyunca ticaret ve medeniyet merkeziydi. Kent siyasî birçok çekişmenin yaşandığı bir kavşakta yer aldığından dolayı çalkantılı bir sürece tanıklık etmiştir. Bu durum siyasal bir merkez olma özelliğini kaybettiği dönemlerde de sürmüştür.²

Haccâc şehrin inşası için Irak'ın beş yıllık gelirini tahsis ederek hazineden büyük bir meblağ harcamıştır. İlk önce büyük bataklık ve sazlık alanlar kurutulup zemin yerleşime müsait hale getirildi. Vâsıt, cami merkezli olan İslâm şehri planına göre inşa edildi. Bu plana göre bütün büyük caddeler ve yolların güzergâhı kentin merkezinde yer alan camiye, saraya ve sarayın önündeki meydana açılırdı.³

Her ne kadar Haccâc kendi döneminde gayrimüslimlerin Vâsıt'a yerleşmesine karşı çıksa da Hz. Ömer'in inşa ettirdiği Kûfe ve Basra örneklerinde olduğu gibi tam tersi bir durum meydana gelmiştir. Zamanla gelişip büyümesiyle birlikte şehre dışardan Hristiyan ve Yahudiler de yerleşmişlerdir. Burada Müslümanların yanında 10.000 civarında Yahudi ve bunun birkaç katı kadar da Hristiyan yaşamıştır. Gayrimüslimlerin çoğu ticaretle uğraşıyordu. Şehirdeki ibadet yerleri olarak kiliselerin ve havraların varlığından da söz etmek mümkündür.⁴

Dönemin önemli ticaret merkezlerinden birisi olması hasebiyle burada geniş pazar yerleri ve her meslek erbabının kendilerine has münferit çarşıları bulunmaktaydı. Konum olarak Dicle nehrinin kenarında olmasından dolayı iskelesi ve büyük gemilerin üretildiği bir tersanesi vardı. Hatta bu gemilerin burada üretilmesinden dolayı Irak'ta büyük gemilere *Vâsitiyye* ismi verilmiştir.

¹ Bahşel, Ebû'l-Hasen Eslem b. Sehl b. Selm er-Rezzâz el-Vâsîtî. (1986). *Târîhu Vâsıt*. (thk. Korkis Avvâd). Beyrut: Âlemü'l-Kütüb Yayınları, 25.

² Vâsıt bu özelliğinden dolayı defalarca kuşatıldı, istila edilip yağmalandı. Bunların en önemlisi ve sonuncusu, Muhammed el-Muşaşa'nın 844/1441 yılında şehri ele geçirmek için başlattığı büyük saldırdır. Onun ölümünün ardından oğlu saldırılara, baskılara devam etti. Şehir yağmalandı ve tarumar edildi. Şehir halkının çoğu Basra'ya ve diğer beldelere göç etmek zorunda kaldı. Böylece Vâsıt hazin sona yaklaştı. Her ne kadar zamanla yerlilerinin bir kısmı geri geldiyse de şehir eski cazibesine bir türlü kavuşamadı. Vâsıt, Dicle nehrinin yatağının değişmesiyle de iyice geriledi. On üçüncü yüzyılda koca şehir, kimsenin yaşam sürmediği bir harabeye dönüştü. Kûtû'l-Amâre'de Dicle'nin iki kola ayrılmasıyla şehir günden güne gerileyip yok oldu. Bugün harabelerden geriye kalan en belirgin yapıt bir kapı ve onun yanında kulesi yıkılmış bir minaredir. (bk. Bahşel, 29. ve M, Streck. (1986). "Vâsıt". *MEB İslam Ansiklopedisi*, (XIII, 222-226). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

³ Bahşel, 27

⁴ M. Mahfuz Söylemez, (2002). "Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2), 146-150.

Mimari açıdan Vâsıt'ın kuruluşuyla Müslümanların şehircilik geleneğinde farklı bir anlayış hâkim oldu. Çünkü buradaki yapılaşma ilklere tanıklık etmektedir. En önemli yapılardan birisi olan dârülmâre Irak'ın idaresinin icra edildiği bir saraydı. Yeşil kubbesinden dolayı bazı kaynaklarda *el-Kubbetü'l-Hadra* olarak geçmektedir. Bu yapıt Muâviye b. Ebû Süfyân'ın (ö. 60/680) Şam'daki sarayı örnek alınarak inşa edildi. İslâm mimari geleneğinde o güne kadar daima cuma camileri (merkez/ulu camii) kentin sarayından daha büyük yapıydı. Nitekim Hz. Ömer tarafından kurulan Basra, Kûfe ve Fustât şehirlerinde bu anlayış hâkimdi. Hatta mescitlerin bu şekilde saraylardan büyük yapılması dinî bir anlayış olarak savunuluyordu. Ancak bu gelenek Vâsıt'taki hükümet merkezinin kentin en büyük mabedinden büyük bir şekilde yaptırılmasıyla ilk defa Haccâc tarafından yıkıldı ve İslâm mimari tarihinde büyük bir kırılmanın yaşanmasına sebep oldu. Bu hükümet konağı bu yönüyle ilk olma özelliğine sahiptir. Artık bu örneği takip eden saraylar camilerden büyük ve ihtişamlı yapılagelmiştir. Aynı zamanda bu tarz uygulamalar, Emevîler'in dinî anlayışlarının da bir göstergesi olarak onların dünyayı dine tercih ettiklerini savunanların elinde güçlü bir argüman teşkil etmiştir.⁵

Şehir merkezinde yer alan *Mescid-i Haccâc* (*Haccâc'ın Mescidi*) Müslümanların ibadet ettikleri en büyük mabetti. Kent bu yapının etrafında kurulup gelişti. Caminin günümüze ulaşan kalıntıları aynı zamanda İslâmî dönemin, erken mimari örneklerinden birisidir. Ayrıca Vâsıt'ta dönemin en büyük hapishanelerinden biri olan *ed-Dimas* adıyla müsemma bir hapishanesi bulunmaktaydı. Bu zindanın şartları ve mahkûm sayısı günümüze kadar tartışılmıştır. Şiirlere dahi konu olmuştur.

A. Kaynaklar

Tarih araştırmalarında araştırılan konu özelinde o dönemden kalan kaynaklara başvurmak büyük önem arz etmektedir. Fakat çalışma konusu ile ilgili kaynak taraması yapıldığında Vâsıt'ın araştırılan döneme ait kaynaklarının günümüze ulaşmadığı görülmüştür. Şehirle alakalı Türkçe çalışmalar da yok denecek kadar azdır. Yabancı dillerdeki literatürde ise bilgiler dağınık ve parçalar halindedir. Bu tezde Vâsıt'ı ilgilendiren her türlü belge ve malzemedan hemen hemen bütün bilgiler fişlenerek toplanılmaya çalışılmıştır. Ardından en eski kaynaktan başlanarak bu malumatların birbirleriyle uyuşup uyuşmadığı tespit edilmiştir. Yetersiz görülen noktalar farklı referanslarla karşılaştırılarak eksiklikler tamamlanmıştır. Parçalar halinde aktarılan rivayetlerin büyük bir kısmı tahlil sürecinden geçirilerek ayrı başlıklar altında ele alınmıştır.

⁵ Engin Beksaç, (1995). “Emevîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (XI/104-108). İstanbul: TDV Yayınları; Söylemez, “Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine”, 157.

Vâsıt özelinde müstakil kaynakların az olması işi zorlaştıran hususların başında gelmektedir. Kuruluşundan yaklaşık 200 yıl sonrasında kent merkezli yazılan ve günümüze ulaşabilmiş olan sadece Bahşel'in (ö. 292/905) *Tarîhû Vâsıt* adlı bir eseri bulunmaktadır. Üstelik bu kitap tarih biliminden daha çok hadis alanını yakından ilgilendirmektedir. Bahşel aynı zamanda kaynakların bahsettiği Vâsıtlı ilk tarihçidir. *Zenci* manasına gelen lakabı *Bahşel* ile ünlenen müellifin gerçek ismi *Ebû'l-Hasan Eslem b. Sehl b. Eslem er-Rezzâz el- Vâsıtî*'dir. Bu şahıs *Tarîhû Vâsıt* adlı eseri ile şöhret bulmuştur. Bu kitap, diğer kaynaklarda bulamadığımız Vâsıt ile ilgili çok zengin bir içeriğe sahiptir. Bahşel şehrin kuruluş tarihini, sürecini, sosyal hayatını, idarî yönetimini, planını ve ekonomik durumunu detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Üstelik Vâsıt'ta doğup büyümüş entelektüel insanlardan, muhaddislerden, hadis râvîlerinden ve aktardıkları rivayetlerden de söz etmektedir. Eser her ne kadar bize kentle ilgili birçok malumat verse de daha çok hadis alanını ilgilendirdiğini vurgulamak gerekir. Kitap Korgîs Avvâd tarafından tahkik edilip 1967 yılında Bağdat'ta ve 1986 yılında Beyrut'ta basılmış, Türkçemize henüz tercüme edilmemiştir.

Taberî'nin (ö. 310/923) *Tarihü'l-ümem ve'l-müluk* isimli eseri de araştırmanın önemli bir kaynağını teşkil etmektedir. Yine Halife b. Hayyat'ın (ö. 240/854-55) *Târîhu Halife b. Hayyat* eseri de bu konuda başvuru olan diğer bir kaynaktır. Araştırmanın diğer önemli bir kaynağı ise İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-tarih* adlı kitabıdır. Mehmet Keskin tarafından *Büyük İslam Tarihi* ismiyle tercüme edilmiştir. Genel bir tarih kitabı mahiyetindeki bu eser önemli kaynaklarımızdandır. Bir diğer önemli kaynak ise İbn Haldun'un (ö. 808/1406) meşhur *el-İber* isimli eseridir. Çalışmada başvuru olan önemli bir coğrafya kaynağı da Abdullah Duman ve Murat Ağarı tarafından Türkçemize çevrilen *Hududü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib* Adlı eserdir.⁶ Bunların haricinde araştırmalarından istifade edinilen bir diğer önemli şahıs da Abdulkadir Selman el-Muadîdî'dir. Muadîdî'nin, farklı zamanlarda Irak'ta Vâsıt'ın tarihine ilişkin henüz dilimize tercüme edilmeyen Arapça iki çalışması vardır.⁷

Konuyla ilgili Türkçe olan ve ulaşılabilen bütün çalışmalar incelenmiştir. Türkiye'de Vâsıt özelinde çalışmalara bakıldığında ilk göze çarpan husus, araştırmaların az olmasıdır. Sadece İslâm Tarihi ve Sanatları alanında bu konuyu müstakil bir şekilde ele alan Prof. Dr. Mehmet Mahfuz Söylemez'in *Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine* adlı bir

⁶ V. Minorsky, *Hududü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, çev. Murat Ağarı- Abdullah Duman. (İstanbul: Kitabevi, 2020), 97.

⁷ Abdulkadir Selman el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri Emevi* (Bağdat: Daru'l Hürriye, 1976) ve Abdulkadir Selman Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî* (Bağdat: Vezareti Sekafiyye ve' İrfan, 1983)

makalesi vardır.⁸ Yine aynı yazarın *TDV İslâm Ansiklopedisi*’ndeki “Vâsıt” maddesi de bulunmaktadır.⁹ Bu iki kaynaktan başka ülkemizde bu şehir ile ilgili herhangi bir araştırma ya da tez yapılmamıştır. Mehmet Mahfuz Söylemez, şehrin kuruluşunu, ilk sakinlerini, fizikî yapısını ve ibadet yerlerini mücmel bir şekilde anlatmıştır. Elbette bu çalışmaların haricinde Vâsıt isminin doğrudan ya da dolaylı olarak geçtiği farklı Türkçe kitaplar, dergiler ve makaleler de bulunmaktadır. Ama hiçbir Vâsıt’ı İslâm tarihi kaynakları ve seyahatnameler ışığında bütün yönleriyle ele alıp tetkik etmemiştir.

B. Irak

Irak, stratejik öneme sahip Fırat ve Dicle nehirlerinin aktığı bir konumda yer almaktadır. Bu bölge sulak ve bereketli topraklara sahip olduğu için eski çağlardan itibaren pek çok göç ve istilâya mâruz kalmıştır. Dolayısıyla birçok medeniyete beşiklik etmiştir.¹⁰ Sıcak bir iklime sahip olduğu için burada yetişen mahsuller her tarafa ihraç edilirdi. Burası kadim zamanlarda büyük tüccarların ve zengin insanların yaşadıkları bir yer olma hüviyetini kazanmıştır.¹¹

Emevîler devrinde Irak Eyâleti Basra, Kûfe, el-Acemî (İran bölgesi), Umman, Bahreyn, Kirman ve Rey şehirlerini kapsamaktaydı. Bazen Sicistân, Kâbil, Horasân, Maverâünnehir ve Sind bölgeleri de buraya bağlanırdı. Ziyâd b. Ebîhi döneminde Yemâme de Irak’a bağlı vilâyetlerden birisiydi. Bu eyaletin Emevîler döneminde önemli şehirleri Basra ve Kûfe idi. Bu iki şehir Emevî döneminin başlarında dönüşümlü olarak Irak eyâletinin idarî merkezî idiler. İki kent birbirinden ayrı yönetildiği gibi bazen bir arada idare edildikleri de olurdu.¹²

Irak eyaletinin yönetimi Haccâc b. Yûsuf dönemine kadar yukarıda anlatıldığı gibiydi. Haccâc, ilk zamanlarda kendisinden önceki valiler gibi altı ay Kûfe’de altı ay da Basra’da ikamet etti. Ancak onun Vâsıt’ı kurmasıyla durum kökten değişti. Basra ile Kûfe’yi daha kolay idare edebilmek ve Suriye ordusunu yerel halktan uzak tutmak amacıyla yeni bir şehir kurdu. Daha sonra kendisi için burada bir köşk yaptırarak valilik sarayını buraya taşıdı. Böylece Irak’ın eyalet merkezi Vâsıt oldu. Haccâc gibi askerî güce önem veren valiler, eyalet şehri olarak Vâsıt’ı tercih etmeye başladılar. Hatta diğer valilerce alternatif şehirlerin kurulması dahi

⁸ Söylemez, “Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine”, 146.

⁹ M. Mahfuz Söylemez. (2012). “Vâsıt”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (XLII/541-544.) İstanbul: TDV Yayınları.

¹⁰ İmâmüddin Halîl. (1999). “Irak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (XIX,87-91). İstanbul: TDV Yayınları.

¹¹ V. Minorsky, 96.

¹² Hakan Temir, *Emevîlerde Valilik*, (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2019), 36.

düşünüldü. Nitekim Yezîd b. Ömer b. Hübeyre, Haccâc gibi bir şehir kurmak istedi. Ancak bu düşüncesi Emevîler'in yıkılış dönemine denk geldiğinden gerçekleşmedi.¹³

C. Sevâd Arazisi ve Bölgeden Toplanan Vergi Miktarı

Sevâd, aşağı Irak bölgesine verilen isimdir. Vâsıt ve Basra arasındaki geniş bir araziye sahiptir.¹⁴ Buradaki topraklar bereketlidir. Fars hükümdarları burası için, Irak'ın kalbi anlamında *Dil-i İranşehr* tabirini kullanmışlardır. Sevâd 12 büyük yerleşim bölgesinden (şehirden) oluşmaktadır.¹⁵ Aynı zamanda buraya Batîha da denilmektedir. Batîha (çoğulu Batâih) Güney Irak'ta Kûfe, Vâsıt ve Basra arasında Fırat ile Dicle nehirlerinin meydana getirdiği bataklık bölgedir. Buranın eski zamanlardan beri bataklık olduğu Asur çivi yazılı metinlerine de yansımıştır.¹⁶

Araplar, İslâm fetihleri sırasında çölün sarı kumlarından çıkıp Fırat-Dicle havzasındaki ekili, ağaçlık ve koyu yeşil alanı uzaktan gördüklerinde buraya *siyah* anlamına gelen *sevâd* demişlerdir. İki nehrin sularıyla sulanabilen araziler alüvyonlu ve verimliydi. Orta kısımda Vâsıt ve Tîb, kuzeyde Enbâr-Sinn, güneyde ise Basra ile Cübbe hattında sulanabilen verimli araziler bulunurdu. Güneyden kuzeye doğru oldukça hafif bir eğim nehir sulamasına kolaylık sağlamaktaydı. Fırat ve Dicle'nin taşıdığı alüvyonlu toprak Sümerlerden beri verimliliğin ve bereketin kaynağı olmuştur.¹⁷

Sevâd'ın fethi için ilk seferler Hz. Ebû Bekir döneminde başladı. İlk olarak Hîre, Bânikyâ, Ülleys gibi yerler barış yoluyla fethedildi. 634 yılında Hâlid b. Velîd kumandasında düzenlenen seferler Hz. Ömer devrinde Ebû Ubeyd es-Sekafî ile devam etti. Sâsânî ordusuyla 637 yılında yapılan Celûlâ Savaşı'nda İranlıların yenilgiye uğratılması bölgenin fethinde bir dönüm noktası oldu. Sevâd'ın büyük bir kısmı ele geçirildi. 642 yılındaki Nihâvend savaşı ile buranın fethi tamamlandı ve Müslümanlar bölgeye kök salıp yerleşmeye başladılar.¹⁸

Kesker, Zendgverd, Sersur, İstan ve Cevazir gibi Dicle ve Fırat'ın suladığı kasabalara sahip olan Sevâd, tarımsal açıdan oldukça geliştiği için hazineye büyük bir katkı

¹³ Temir, 37.

¹⁴ Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezî es-Sümâlî Müberred, *El-Kâmil fi'l-Luğa ve'l-Edeb*, thk. Muhammed Ahmed ed-Dalî (Kahire: Daru'l Fikru'l Arabiyye, 1994), 74.

¹⁵ Ebû'l-Kâsim Ubeydullâh b. Abdillâh İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Kitabevi, 2008), 22.

¹⁶ Hakkı Dursun Yıldız. (1992). "Batîha". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (V/195-196). İstanbul: TDV Yayınları.

¹⁷ Mustafa Demirci. (2009). "Sevâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (XXXVI/576-578). İstanbul: TDV Yayınları.

¹⁸ Yıldız, "Batîha". 195.

sağlanmaktaydı. İbn Hurdâzbih (ö. 300/912) kendi dönemi için buranın gelirinin yetmiş milyon dirhem olduğunu *el-Mesâlik ve'l-Memâlik (Yollar ve Ülkeler)* adlı eserinde belirtmektedir. Ömer b. Hattab, Sevâd bölgesinin vergisini yüz yirmi sekiz milyon dirhem olarak tahsil etmiştir. Ömer b. Abdülaziz devrinde ise yüz yirmi dört milyon dirhem olarak toplamıştır. Haccâc b. Yûsuf da sadece onsekiz milyon dirhemi toplanan vergi olarak devlet merkezine ibraz etmiştir. ¹⁹ *Fütûhu'l-Büldân* da geçen bir rivayet ise Ömer b. el-Hattab zamanında Sevâd'ın haracını yüz milyon dirhem olarak belirlemektedir. Yine aynı kaynak Haccâc zamanında ise kırk milyon dirhemlik bir meblağın tahsil edildiğini haber vermektedir. ²⁰ Rivayetlerin birbirleriyle tutarlı olmaması, muhtemelen kayda alınan vergi yılının farklı olmasından kaynaklanmaktadır.

D. Emevîler Döneminde Irak Genel Valileri

Kaynaklar Vâsıt'taki dönemin (H. 132-324 / H. 749-935) valilerinden ve idarecilerinden söz etmektedir. Ancak bunların nasıl seçildiği ve atandığına dair bu kaynaklar bize detaylı bir bilgi vermemektedir. Bu valilerin görevleri ordudaki asayiş ve düzeni sağlamakla sınırlıydı. ²¹ Burada Irak'ta görev yapmış bazı önemli valilere kısaca değinilecektir.

Irak vilâyeti Basra, Kûfe, Ahvaz, Fars, Kirman, Sîstan, Horasan, Sicistan, Taberistan ve Cürcân'ı içine alıyordu. Ziyâd b. Ebîh'in (ö. 53/673) 670 yılında Irak valiliğine gelmesiyle bölge, Basra ve Kûfe olmak üzere iki merkezden yönetildi. Ziyâd'ın valiliği genel olduğu için bütün Irak ona bağlıydı. O ilk defa Irak'ın iki büyük şehri olan Basra ve Kûfe'yi tek başına yönetti. ²² Kendisi Hz. Ali'nin şehadetinden sonra, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın (ö. 60/680) Irak'taki ilk komutanı olma özelliğine sahiptir. O aynı zamanda dört Arap dâhisinden biri olarak bilinir. Önce Basra valiliği sonra Kûfe ve bütün Irak valisi oldu. Muâviye onun desteğiyle güç kazandı. Ziyâd, parmağında çıkan bir çıban sebebiyle 4 Ramazan 53 (23 Ağustos 673) tarihinde Kûfe'de vefat etti. ²³

Ubeydullah b. Ziyâd (ö. 67/686) 680-684 yılları arasında Irak'ta valilik yaptı. Ziyâd b. Ebîh'in oğludur. Hicri 55 yılında (675) Basra, Hicri 60 yılında ise Kûfe valiliğine getirildi. Basra'da büyük paralar harcayıp Beydâ ve Hamrâ saraylarını inşa ettirmiştir. Meşhur Kerbelâ

¹⁹ İbn Hurdâzbih, 29.

²⁰ Ahmed b. Yahya Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân = Ülkelerin Fetihleri*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 308.

²¹ el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 139.

²² İrfan Aycan. (2013). "Ziyâd b. Ebîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (XLIV/480-482) İstanbul: TDV Yayınları.

²³ Aycan, "Ziyâd b. Ebîh", 481.

Vak'ası onun valiliği döneminde vuku buldu. Bu acı hadisenin en büyük sorumlusu olduğu için Ziyâd, lanetli olarak anılmıştır.²⁴ Irak'ta Emevîler'in en seilmeyen valileri arasındadır.

Yezîd b. Ebû Müslim (ö.102/720-721) 714-715 yıllarında Vâsıt kentinde valilik yapmıştır. Haccâc onu Dîvânü'r-resâil ve şurta teşkilâtının başına getirmişti. Ayrıca Haccâc'a danışmanlık yapan Yezîd onun verdiği kararlar üzerinde etkili olmuştur. Görevi dokuz ay kadar kısa sürmüştür.²⁵

Süleyman b. Abdülmelik (ö. 99/717) halife olunca 715-717 yıllarında Yezîd b. Mühelleb'i (ö.102/720) Vâsıt merkezli Irak'ın genel valisi yaptı. Süleyman'ın ölümünden sonra Yezîd vergi ile ilgili usulsüzlük yaptığı için Ömer b. Abdulaziz (ö. 101/720) tarafından hapse atıldı. İki yıl hapiste kaldıktan sonra firar ederek Emevîlere karşı isyan etti. Arkasına Basra'daki dindar bir kitleyi de alarak Vâsıt'ı ele geçirdi. Kısa sürede durumu öğrenen halifenin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik (ö. 121/739) büyük bir orduyla Yezîd'in konakladığı Akr mevkiine gelerek onu mağlup etti ve Yezîd'i orada öldürttü. Esir alınan çocukları da halife II. Yezîd'in (ö. 105/724) emriyle öldürüldü. Aileden sağ kalanların önemli kısmı daha sonra idam edilerek, bazıları da zindanlara atıldı. Aileye mensup diğer çocuklar ve kadınlar köle pazarlarında satılarak bütün mallarına el konuldu. Yezîd'in başı kesilerek Dimaşk'a götürüldü.²⁶

Mesleme b. Abdülmelik (ö.121/739) 720-721 yıllarında Vâsıt'ta bir yıl valilik yaptı. Basra'yı ele geçiren ve devlet için büyük bir tehlike haline gelen eski valilerden Yezîd b. Mühelleb'in isyanını bastırmayı başardığı için karşılığında Irak ve Horasan valiliğine getirildi. Bölgede istikrarı sağlamak için tedbirler almasına rağmen Irak eyalet gelirini Dimaşk'a yollamadığı için kısa bir süre sonra görevinden alındı.²⁷

Siyasî faaliyetlerine Haccâc'ın yanında başlayan Hâlid b. Abdullah el-Kasrî (126/743) Irak'ın bir başka önemli valisiydi. Şevval 105'te (Mart 724) Hişâm b. Abdülmelik tarafından vali tayin edildi. Onun yaklaşık on beş yıl süren valiliği sırasında Irak, en huzurlu dönemlerinden birini yaşadı. Özellikle tarımın geliştirilmesine büyük katkı sağladı, Haccâc gibi bataklıkları kurutarak bölgeyi ziraate elverişli hale getirdi.²⁸

²⁴ Ahmet Turan Yüksel. (2012). "Ubeydullah bin Ziyâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (XLII/29-30). İstanbul: TDV Yayınları.

²⁵ İsmail Yiğit. (2013). "Yezîd b. Ebû Müslim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (XLII/519-520). İstanbul: TDV Yayınları.

²⁶ Fatma Odabaşı. (2013). "Yezîd b. Mühelleb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (XLII/522-523). İstanbul: TDV Yayınları.

²⁷ Hasan Kurt. (2004). "Mesleme b. Abdülmelik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (XXIX/318-319). Ankara: TDV Yayınları.

²⁸ Mahmut Enginar, *Hâlid b. Abdullah el-Kasrî Hayatı ve Şahsiyeti* (Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi), IV, 106 y./35-36.

Hâlid'in annesi Hristiyan'dı. Annesi için Kûfe'de kilise yaptırmayı, Yahudilerin sinagog inşa etmelerine izin vermesi ve Zerdüşt memurları istihdam etmesi eleştirilere sebep oldu. Hristiyan, Yahudi ve Zerdüştleri himaye etmekle suçlandı. Hâlid zaman zaman Harici ve Şîî isyanlarını bastırmakla uğraştı. Para bastırdı ve sikkelerin ayarı noktasında bazı hassas düzenlemeler yaptı. Onun bastırdığı *Hâlidîyye* denilen sikkeler Emevî paralarının en değerlilerindendi. Hâlid bazı Emevî asilzadeleri tarafından sevilmediği için kendisine birtakım komplolar kuruldu. 120 (738) yılında Irak valiliğinden azledilen Hâlid bir müddet hapiste kaldı. Yûsuf b. Ömer (ö. 127/744) tarafından 743 yılında işkenceyle öldürüldü.²⁹

Yûsuf b. Ömer es-Sekafî (ö.127/744) Tâif asıllı olup Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin amcasının torunudur. 738 ile 744 yılları arasında Irak valiliği yaptı. İdaresi sırasında sert bir politika izledi. Onun döneminde Kaysi-Kelbi mücadelesi tekrar alevlendi, III. Yezîd onu görevden alıp yerine Mansûr b. Cumhûr'u tayin etti. Mansûr'un kendisini yakalayıp hapsedeceğini öğrenince Kûfe'den kaçıp Suriye'ye yöneldi. Şam'a yaklaşınca İbrâhim ve Süleyman b. Hişâm'ın gönderdiği adamlar tarafından 744 yılında öldürüldü. Yûsuf b. Ömer'i öldürenler arasında babasının intikamını almak isteyen Yezîd b. Hâlid b. Abdullah el-Kasrî de vardı.³⁰

Yezîd b. Ömer b. Hübeyre (ö.133/750) hicri 128 yılında Irak'a vali olarak atandı ve valiliği beş yıl sürdü.³¹ Emevîler'in son Irak genel valisidir. İbn Hübeyre aynı zamanda Abbasîlere karşı direnen Emevîler'in en son valisi olma özelliğini taşır. Abbasîlere anlaşma yoluyla teslim olduysa da Vâsıt'ta öldürüldü. Öldürüldüğü zaman yaklaşık kırk yaşındaydı.³²

²⁹ Enginar, 36.

³⁰ İsmail Hakkı Atçeken. (2013). "Yûsuf b. Ömer es-Sekafî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (XLIV/22-23). İstanbul: TDV Yayınları.

³¹ Ebu Amr eş-Şeybani Halife bin Hayyat, *Tarihu Halife bin Hayyat*, çev. Abdulhalık Bakır (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001), 459.

³² Halife bin Hayyat, 491.

1. HACCÂC B. YÛSUF ES-SEKAFÎ'İNİN HAYATI VE VÂSİT'İN KURULUŞU

1.1.Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî

Rivayete göre Haccâc b. Yûsuf 42/662 yılında dünyaya gelmiştir.³³ Başka bir rivayet ise Hz. Ömer'in (r.a.) vefat ettiği gece (24/644) doğduğu yönündedir.³⁴ Yalnız bu rivayet Hz. Ömer'in vefat tarihiyle uyuşmamaktadır. Kaynaklardaki farklılıklara rağmen bu son rivayet genellikle doğum tarihi olarak benimsenmiştir. Başka bir rivayette de hicri 41 yılında Tâif'te doğduğu kaydedilmektedir.³⁵ Babası Yûsuf b. Hakem, annesi Kûfe Valisi Muğire b. Şu'be'nin eski karısı Fâria bnt. Hemmâm'dır. Anne ve baba tarafından Sakîf kabilesinin Ahlâf koluna mensuptur. Emevîler'e sadakatle bağlı olduğundan *Küleyb (köpek yavrusu)* lakabıyla da tanınır. Okuma yazma bildiği, küçük yaşlarda Kur'an-ı Kerim'i ezberlediği rivayet edilir.³⁶

Abdûlmelik tarafından 690-691 yıllarında Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi ve Basra Valisi Mus'ab b. Zübeyr'e karşı düzenlenen birliklerin kumandanlığına atandı. Haccâc bundan sonra devlet idaresinde etkili olmaya başladı. Yapılan seferler neticesinde Basra'yı Emevî topraklarına katmayı başardı. Ardından Hicaz'a doğru ordunun başına geçerek doğduğu şehir olan Tâif'te konakladı. Gelen beş bin kişilik takviye kuvvetle Mekke'ye giden yolları keserek şehri muhasara altına aldı. Altı ay süren kuşatma da şehir mancınıklarla tahrip edildi. Uzun süren muhasaradan ötürü Mekke'de açlık baş gösterdi. Abdullah İbn Zübeyr 14 Cemâziyelevvel 73/1 Ekim 692 yılında şehit edildi ve şehir halkı Haccâc'a teslim olmak zorunda kaldı. Emevîler'in lehine gösterdiği bu başarıdan sonra Haccâc halife tarafından Hicaz, Yemen ve Yemâme valiliğine atandı. Üç yıl bu görevde kaldıktan sonra halife Abdûlmelik'in kardeşi Bişr b. Mervân'ın ölümü üzerine 694 yılında Irak'ın genel valiliğine getirildi.

Irak Emevîler döneminde dâhilî problemlerden dolayı isyanların merkez üssü haline geldi. Haccâc, buraya yönetici olarak gelir gelmez bölgeyi çok katı bir şekilde idare etti. Emevîlere karşı olan muhalifleri kanlı bir şekilde cezalandırdı.³⁷ Özellikle Haricîlere vurduğu darbeler ile bölgede asayiş sağladı.³⁸ Hayatını kargaşa ve siyasî isyanlarla meşgul olmakla

³³ İzzeddin İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi (el-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi)*, thk. Mertol Tulum, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Bahar Yayınları, 1991), IV/427.

³⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Tarih-i Taberî*, çev. M. Faruk Görtunca (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2022), 59.

³⁵ İrfan, A. (1988). "Haccâc b. Yûsuf Es-Sekafî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (I, 145-146) İstanbul: TDV Yayınları.

³⁶ Aycan, "Haccâc b. Yûsuf Es-Sekafî". 145.

³⁷ Aycan, "Haccâc b. Yûsuf Es-Sekafî". 145.

³⁸ Üçok, 48.

geçiren Haccâc, yönettiği ahaliyi korku ve dehşet içinde bırakmıştı. Yüz yirmi bin kişiyi öldürttüğü rivayet edilir. Vefat ettiği sırada zindanlarda elli bin kişi bulunuyordu. Bu sebeplerden dolayı ismi tarih kitaplarına *Haccâc-ı Zalim* olarak geçti.

Menfi özelliklerinin yanında Haccâc aynı zamanda reformcu bir kişiydi. Yeni yerleşim alanı kurma ve yeni su kanallarını açma gibi imar faaliyetlerinde bulundu. Aynı zamanda Irak'tan hacca gidenler için hac yolunu tamir ettirdi.³⁹

Bütün ömrünü Emevî saltanatının ayakta kalması için harcayan Haccâc, stresli ve yorucu bir hayatın ardından yirmi beş yılı aşkın bir mücadeleden sonra bizzat kendisinin kurduğu Vâsıt şehrinde Ramazan ayında 95/714 yılında elli üç yaşında öldü.⁴⁰ Mezarının tahrip edilmesi ihtimaline karşı kuytu bir yere gömülerek üzerinden akarsu geçirildi. Haccac, öldüğünde geride sadece bir kılıç, bir at eyeri, bir mushaf, bir rahle ve 300 dirhem para bırakmıştır. Terekesinden mala mülke düşkün olmadığı ortaya çıkmaktadır.⁴¹

1.1.1. Siyasî Hayatı

Haccâc'ın mensup olduğu Sakîf Kabilesi ile Ümeyyeoğulları arasında Cahiliye Dönemin'e kadar uzanan bir dostluk ilişkisi vardı. Bundan dolayı bu kabilenin ekseriyeti Emevîlere açıkça taraf olmuş ve onlara biat etmişlerdi. Muâviye'den sonra tüm Arabistan'ın Abdullah b. Zübeyir'e halife olarak biat etmesi üzerine Sakîflilerin çoğu ona itaat etmeyerek Tâif'ten ayrıldılar. Haccâc ve babası da 683 yılında burayı terk ederek Suriye'ye gidip Dimaşk'a yerleşti. Burada Emevîler ile yakın temasta bulunarak devletin birtakım resmi görevlerinde bulundular.⁴²

Halife Abdülmelik (ö. 86/705) kendi döneminde parçalanmış olan İslâm toplumunu bir kez daha tek bayrak altında toplayabilmiştir. Şüphesiz bu mücadelede kendisine en büyük yardımı dokunan Haccâc b. Yûsuf olmuştur. Haccâc elde ettiği büyük iktidar ve nüfuza rağmen eğer isteseydi kendi başına bir devlet kurabilecek kadar bir güce sahipti. Ama o hayatı boyunca hâlifeye sadakatten asla ayrılmamıştır. Nitekim yönettiği bölge de güçlü bir ordusu vardı. Aynı

³⁹ Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emeviler- Abbasiler* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968), 87

⁴⁰ Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî (ö.289/902) İbnü'l-Fakîh, *Kitabu'l-Buldân*, thk. Yûsuf el-Havî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996), 261; Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî Mes'ûdî, *Mürücü'z-zehab ve Me'âdinü'l-Cevher*, thk. Kemal Hasan Mer'î (Beyrut: Daru'n-Numuz cemiye, 2005), III/138; Henri Lammens. (1987). "Haccâc b. Yûsuf". *İslam Ansiklopedisi MEB*, (V/18-20). İstanbul: MEB Yayınları.

⁴¹ Aycan, "Haccâc b. Yûsuf Es-Sekafi". (I, 145-146)

⁴² Sabahattin Çelik, "Emevi Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccac b. Yûsuf Es-Sekafi'nin Fonksiyoner Rolü", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* 1/1 (2003), 19.

zamanda toprak açısında hükmettiği alanın yüzölçümü de neredeyse Emevî devletinin yarısına tekabül ediyordu. Buna rağmen Haccâc, hiçbir zaman böyle bir girişimde bulunmamıştır. Kendisini daima halifenin sadık bir komutanı, valisi ve hizmetkârı olarak görmüştür. Haccâc diğer Emevî valilerini de kendisine bağlı sıradan bir memur durumuna getirmişti. Emevî valileri içinde şiddete en çok başvuran sertliğiyle meşhur olan odur.⁴³ Onun idare yönteminin çok sert ve acımasız bir biçimde oluşu, kendi döneminde ve sonrasında büyük tenkitlere sebep olmuştur.⁴⁴ Bu şekilde davranmasının haklı gerekçeleri olduğunu savunan tarihçiler de vardır. Çünkü o zamanlar toplumun bütünlüğünü sarsan Hariciler'i yıldırma için başka türlü hareket etmesi mümkün değildi. Haccâc'ın bu sert tutumu neticesinde Haricilik propagandasını açıktan açığa değil, gizli yapan bir mezhep haline gelmiştir.⁴⁵

Haccâc'ın valiliği öncesi yukarıda da ifade edildiği gibi Irak bölgesi isyanların ve kargaşaların merkeziydi. Buralarda bir türlü asayiş sağlanamıyordu. Haccâc bu kargaşayı ve fitneyi ortadan kaldırmanın çaresini aradı. Bunun için çözüm olarak sert bir politika takip edip ülke istikrarına giden her yolu mübah görmüştür. Bu siyasetinin bir neticesi olarak Vâsıt'ta bulunan meşhur Dimas hapishanesini mahkûmlarla doldurdu.⁴⁶ Her türlü işkence ve acıklı cezalara başvurdu. Sonunda iktidar düşmanlarını sindirip ve onlara göz açtırmadı.⁴⁷

Haccâc Basra ve Kûfe muhalefetine esaslı bir çözüm olması amacıyla her ikisine eşit uzaklıkta Vâsıt'ı kurdu.⁴⁸ Emevîler'in Irak'ta kaybolan hükümranlılığı, ancak onun tarafından geri alınabildi. Başta Hâricîler ve Hz. Ali taraftarları olan Şî'î'ler olmak üzere bütün muhalefet hareketlerini sert bir biçimde bastırarak onlara aman vermedi. Bu durum karşısında muhaliflerin çoğu mecbur kalarak ya politikadan uzaklaştılar ya da Irak'ı terk ettiler.

Haccâc, o kadar çok yetkiyle donatılmıştı ki hükmü adeta bir halife kadardı. Birçok valilerin atamasını o yapardı. Horasan (vali olarak el-Mühelleb), Hindistan (Harun b. Zira' en Nümeysi), Sicistan (Ubeydullah b. Ebi Bekre), Bahreyn (Katan b. Ziyâd b. er-Rab'i el-Harisi/Muhamed b. Sa'sa'a el-Kilabi), Mükran (Mücca' b. Si'r'i), Sind (Muhammed b. el- Kasım es-Sekafî), Kûfe ve Basra gibi yerlerin valileri onun idaresi altındaydı.⁴⁹

⁴³ Mehmet Çakırtaş, *Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları (İslâm Tarihi Anabilim Dalı, 2007), 245.

⁴⁴ Halife bin Hayyat, 331.

⁴⁵ Üçok, 48; Delice, 450.

⁴⁶ Kazvînî, 100.

⁴⁷ Metin Yılmaz, "İtaatkâr Toplum Oluşturma Aracı Olarak İşkence (Emevî Örneği)", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* VIII/4 (2008), 95.

⁴⁸ Halîl, "Irak", 88.

⁴⁹ Halife bin Hayyat, 330-334.

Vergi hususunda Haccâc b. Yûsuf, diğer valilerden farklı bir yol izledi. Bu konu ilerleyen sayfalarda “İbnu’l-Eş’as isyanı” anlatılırken ayrı bir başlık altında ele alınacaktır. Haccâc İsyana destek veren Müslüman olmayan çiftçilerden alınan vergileri arttırdığı gibi Necranlılar’ın vergi olarak sunduğu elbiselerin sayısını da bin sekiz yüze çıkarttı.⁵⁰

Gayr-i müslimlerden alınması gereken cizye, Arap olmayan Müslümanlardan (Mevâlî) da toplanmaya başlandı. Bu uygulamayı ilk olarak Haccâc’ın yaptığı söylenir. Böyle bir uygulamaya gitmesinin nedeni ise Mevâlînin gerçekte iman etmeyip cizyeden kurtulmak için iman etmiş gibi davrandıkları düşüncesidir. Mevâlîyi küçük görmek ya da zulmetmek amacıyla değil; bir takım mâlî düzenlemeler yapma maksadıyla Haccâc’ın bu uygulamaya yönelme ihtimali de vardır. Sonuç olarak bu yöntem, Arap olmayanların (Mevâlîlerin) Emevî iktidarına karşı kin ve öfke duymalarına sebep oldu.⁵¹

Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) halife olduğunda Haccâc zamanında kendilerine ek vergiler konan ve ikinci sınıf halk muamelesi yapılan Müslümanları kucakladı. Bir genelge yayınlayarak hangi ırktan ve kökenden olursa olsun Müslümanlara eşit muamelede bulunulmasını emretti. Zaten eskiden beri Irak’ta Haccâc’ın sert idaresinden kaçanlar Ömer b. Abdülaziz’e sığınmıştı. Bu yüzden Haccâc ile araları pek iyi değildi.⁵²

Müberred’in rivayetine göre Haccâc, şehirlerden Nebatlı çiftçileri zorla çıkartıp Arapları yerleştirdi. Geldikleri yerlere dönme mecburiyetinde bırakılan insanların ellerine köylerinin isimlerini kazdırdı. Onların izinsiz olarak şehirlere özellikle Vâsıt’a girmelerini yasakladı. Bazı köylerin isimlerini değiştirdi. Bu durum Irak halkının ona büyük bir öfke duymasına sebep oldu.⁵³

Hicret’in yetmiş beşinci (694-695) yılında Abdülmelik, Haccâc b. Yûsuf’a Irak valiliği için yola çıkmasını emretti. Irak ve bütün doğu illerinin valisi olarak Kûfe’ye gündüz vakti girip şehir ahalisini mescitte toplattı ve onlara çok sert bir dille bir hutbe îrat etti. Bu hutbesi aynı zamanda Arap edebiyatının en muteber belagat örneklerinden biridir. Edebî olarak çok belîğ bir yapıya sahip olduğu için hala günümüzde üzerinde konuşulmaktadır.⁵⁴

⁵⁰ Belazurî, *Futûhu’l-Büldan*, 77.

⁵¹ İsmail Yiğit. (2004). “Mevâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (29/424-426). İstanbul: TDV Yayınları.

⁵² İrfan Aycan, “Emeviler Dönemi İç Siyasi Gelişmeleri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (01 Haziran 1999), 147-174.

⁵³ Müberred, 73.

⁵⁴ İbnu’l-Esîr, 338.

Siyasî ve dinî çekişmeler içerisinde dağınık bir vaziyette bulunan İslâm âlemi, istikrarı ancak Abdülmelik döneminde yakalayabilmiştir. Abdülmelik'in devletin siyasî istikrarı yakalamasındaki başarısının altın yatan en büyük rol hiç şüphesiz Haccâc'a aittir. Devletin siyasî bütünlüğünü sağlamadaki kararlılığı ve bu açıdan hizmeti, maalesef takip ettiği acımasız yöntemlerden dolayı hep göz ardı edilegelmiştir.⁵⁵ Hâlbuki Sind, Hindistan, Horasan ve Sicistân'ın önemli bir bölümü Haccâc tarafından fethedildi.⁵⁶ Öyle ki bir rivayette Hindistan'da Müslüman bir kadın esir alınınca yardım için “ey Haccâc” diyerek yardım ister. Oda hemen “lebbeyk (buyur)” diye karşılık verir. Ardından Hindistan'ı fethetmek ve o kadın gibi tutsak olan Müslümanları kurtarmak için yedi bin dirhem harcıyıp bölgeyi aldığı, kadını kurtardığı ve ona da iyilikte bulunduğu nakledilmektedir.⁵⁷

Kişilik olarak Haccâc'ın çok farklı bir karakteri vardı. Mekke gibi kutsal bir şehri mancınıklarla yıkmaya çalıştığı birçok rivayette aktarılmaktadır. Ayrıca Abdullah b. Zübeyr gibi bir sahabe'nin cesedine bile saygısızlık edecek kadar ileri giden hastalıklı bir ruh yapısına sahipti.⁵⁸ En küçük başkaldırı ve itirazda insanların canını almaktan çekinmeyen Haccâc, kendisine karşı çıkan birçok ulemaya da hakaret etmiştir. Kendisine karşı çıkanların öldürülmesini meşrulaştırmak için onlara zorla 'ben dinden çıktım, kâfir oldum' dedirtip sonra da öldürürdü. Özellikle Kûfe ve Basra halkları Haccâc tarafından birçok zulme maruz kalmıştır.⁵⁹

Abdülmelik b. Mervân zamanında on bir yıl ve Velid b. Abdülmelik devrinde dokuz yıl olmak üzere Irak'ın yirmi yıl tek hâkimi olan Haccâc'ın hakkında yöneltilen mübalağalı suçlamalar aslında onun yaşadığı çalkantılı dönemden kaynaklanmaktadır.⁶⁰ Kargaşanın egemen olduğu bu dönemde o bir bakıma Emevî rejiminin yanlış politikasının günah keçisi olmuştur. Halbuki kötü zindanlara sahip olan tek idareci o değildi.⁶¹

1.1.2. Hitabeti

Haccâc b. Yûsuf çok iyi bir hatipti. Halkı devlete ve idarecilere karşı itaate davet için, dönemin en önemli propaganda araçlarından biri olan hitabeti (güzel konuşma sanatı) çok iyi kullanırdı. Bu yeteneği sayesinde, bazı yerlerde otoriteyi sağlamada başarılı oldu. Hutbelerinde

⁵⁵ Çelik, 34.

⁵⁶ İbnü'l-Fakîh, 261.

⁵⁷ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Darû Sadr, 1995), V/350.

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, 324.

⁵⁹ Çelik, 28.

⁶⁰ İbnü'l-Fakîh, 260.

⁶¹ Metin Yılmaz, “Emevî Valisi Haccâc b. Yûsuf'un Zindanları”, *İSTEM* 25 (01 Aralık 2016), 3-29.

ön plana çıkan korkutma ve tehdit unsurlarıydı. Ayrıca fesahat ve belagat dolu birçok hutbeler irâd etmiştir. Bu hutbeleri Arap edebiyat tarihi kitaplarında zirve örnekler olarak yer alır.⁶² Irak’a vali tayin edildiğinde okuduğu hutbe Arap edebiyatının örnek metinlerindendir.⁶³ Güzel konuşur, nükteli sözleri sever, daima ciddi bir duruş sergilerdi.⁶⁴

Haccâc’ın Hicaz da yaptıkları Irak halkı tarafından biliniyordu. O baskılar sonucunda Abdullah b. Zübeyr’i şehit edip bölge halkını boyunduruk altına almıştır. Bundan dolayı Irak’a vali olduğunu öğrenen muhalifler onun kesinlikle Basra ve Kûfe’ye gelmesini istemiyorlardı. Kûfe’ye gelir gelmez kırmızı bir peçe takıp halkı camiye toplayarak onlara çok sert bir dille hutbe okudu. Muhalif guruplara istikrarı sağlamak, fitneyi bitirmek, halifeye kesinkes biat etmeyi sağlamak için buraya geldiği mesajını verdi.⁶⁵ Verdiği hutbenin bir bölümünü şöyledir;

*“Ey Irak halkı! Ey Irak halkı, ey nifak ehli, ey münafıklar ve kötü ahlaklılar, ey acizlerin oğulları, Allah’ın asi kulları ve cariyelerin çocukları. Şeytan sizin içinize yuva yapmış; etinize, kanınıza, sinirlerinize, duyularınıza, uzuvlarınıza, tutkularınıza yerleşmiş. Oradan beyin ve duyu organlarınızı ele geçirmiş, orada yuvalanmış, yumurtalarını bırakıp yavrulamış. Böylelikle içinize nifak sokup ihtilafa düşürmüştür. Sizi ayrılığa itmiş, siz ise onu bir rehber, boyun eğdiğiniz bir komutan, istişare ettiğiniz bir danışman bellemiştiniz. Ey insanlar! Kimin çaresiz hastalığı varsa onun devası (ölüm) bendedir, kimin hayatı uzun ise onu bitmesi için hızlandırırım. Kimin başı bedenine ağır geliyorsa ona yük olmasından onu kurtarırım. Kimin kalan ömrü uzunsa onun kalan kısmını kısaltırım. Şeytanın tayfası varsa, sultanın da kılıcı vardır. Ben karanlıkları aydınlatan sabahım ve yüksek emelleri olan biriyim.”*⁶⁶

Haccâc’ın bu şekilde hakaretvary ve çok sert bir dille hutbe vermesinin arka planında yatan sebepler vardır. Muhalifleri sindirmek ve gözdağı verip korkutmak esas amacıydı. Çünkü oradakiler Emevîlere olan muhalifliğini her fırsatta göstermişlerdir. Böylece yıllardır isyanların kargaşasının hâkim olduğu Irak’ta adeta sıkıyönetim ilan edildi. Haccâc aba altından sağlam bir sopa göstererek hal ve hareketlerini düzeltmeyenlerin akıbetinin ne olacağını daha ilk günden ahaliye ilan etmişti

⁶² Muhammet Selim İpek. “Hatip Olarak El-Haccâc b. Yusûf”. *EKEV Akademi Dergisi*, 57 (29 Kasım 2013), 23-32.

⁶³ Aycan, “Haccâc b. Yûsuf Es-Sekafi”, 145.

⁶⁴ Üçok, 87.

⁶⁵ Çelik, 25.

⁶⁶ Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî. *Subhu’l-a ‘şâ fî sinâ ‘ati’l-inşâ*, (Beyrut: Daru’l Kutubi’l-İlmiyye, 2009), 1/262; İpek, 25.

1.1.3. Kur'an Konusunda Yaptırdığı Çalışmalar

Haccâc'ın Kur'an'a çok hürmet ettiği, hâfızları toplayarak Kur'an'ın harfleriyle ilgili çeşitli çalışmalar yaptırdığı bilinir. Ziyâd b. Ebîh'in Irak valiliği döneminde başlatılan Kur'an'ın harekelenmesi ve noktalanması işlemini tamamladı. Muhtelif sûrelerde geçen on bir kelimenin imlâsını belirli bir kıraate göre tespit ettirdiği yönünde iddialar da vardır. Bu iş için Nasr b. Âsım'ı (ö. 89/708) görevlendirdi.⁶⁷

Nasr b. Âsım Haccâc'ın isteği üzerine, mushaflarda benzer şekilde yazılan harfleri birbirinden ayırmak için noktalama sistemini ilk defa uygulamış Arap dil bilimcidir. Her beş ve on âyet sonlarına konan tahmîs ve ta'sîr işaretleri de onun tarafından yapıldı.⁶⁸ Haccâc'ın yapmış olduğu bu önemli kültürel faaliyetler dışında Kur'an'ın harflerini saydırdığı ve cüzlere taksim ettirdiği yönünde de iddialar vardır.⁶⁹ Ayrıca Irak divanlarında Arapça kullanılmasını emreden ilk yöneticidir. O resmî divan dili olan Farsça'nın yerine Arapça yazılma kuralını getirdi.⁷⁰

1.1.4. Ölümü

Haccâc valiliği sırasında doksan beş yılının Ramazan ayında Vâsıt'ta elli üç yaşında öldü.⁷¹ Onun ramazanın bitmesine beş gün kala (M. 13 Haziran 714) 54 yaşında öldüğü de söylenmiştir.⁷² Ölümü yaklaştığında, bir müneccim getirdi ve ona dedi ki: İlminde ölüm meleşini görüyor musun? Evet, ama bu isim senin değil, dedi, "Nasıl yani?" dedi Haccâc. Müneccim: "Çünkü ölenin isminin Kuleyb olduğu yazılı. Haccâc: "Vallahi ben oyum" dedi. Çünkü ben doğduğumda annem bana bu ismi vermişti.⁷³

Haccâc midesinde bulunan bir etten dolayı hasta oldu. Doktorları çağırdılar onlar da eti çıkarıp gerekeni yaptılar. Tedavisi on beş gün kadar sürdü. On beş gün sonra ramazan ayında vefat etti. Kendisinin kurmuş olduğu Vâsıt şehrine defnedildi.⁷⁴

Haccâc, "*Velid benden önce ölür de Süleyman b. Abdülmelik'in eline düşerim*" diye korkuyordu. Bu yüzden Süleyman'ın hilafete geçmesinden önce canını alması için Allah'a dua

⁶⁷ Aycan, "Haccâc b. Yûsuf Es-Sekafi". (I, 145-146)

⁶⁸ Tayyar, A. (2006). "Nasr b. Âsım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (XXXII, 413-414). İstanbul: TDV Yayınları.

⁶⁹ Delice, Ali. "Haccâc b. Yûsuf (Hayatı ve Faaliyetleri)", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Aralık 1998), 2, 450.

⁷⁰ Delice, 450.

⁷¹ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâş (Kahire: Hey'eti Mısıriyye, 1992), 359.

⁷² İbnü'l-Esîr, 526.

⁷³ İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Daru's-Sadr, 2009), 53.

⁷⁴ İbn Hallikân, 53.

ediyordu. Gerçekten de Süleyman b. Abdülmelik hilafete geçmeden önce öldü. Fakat Süleyman b. Abdülmelik, Haccâc'a olan nefretinden dolayı, öcünü ailesinden aldı.⁷⁵ Haccâc hem kendi döneminde çok eleştirildi hem de ölümünden sonra da çok tenkide uğradı. Ondan lanetli ve zalim biri olarak bahsedenlerin sayısı çoğunluktadır.⁷⁶

1.2.Vâsıt'ın Kuruluş Süreci

Vâsıt'ın bulunduğu bölgede önceleri Ârâmîler, Nebatîler ve Persler hüküm sürmekteydi. Perslerin Kesker (Dicle nehrinin kenarında Vâsıt'ın karşı yakasında) adında bir kenti vardı.⁷⁷ Bu yer ilk önce Pers kralı Kaskar b. Tahmurat tarafından inşa edildi. Yani buraya eski bir Pers şehri denilebilir.⁷⁸ Dolayısıyla Vâsıt kadim yerleşim yeri geleneği olan bölgede bulunmaktadır.

Bahşel (ö. 292/905) Vâsıt tarihini ve oradaki muhaddisleri anlatan *Târîhu Vâsıt* adlı eserinde şunları kaydetmektedir. Haccâc, Abdülmelik b. Mervân'a bir mektup yazarak; '*Ben Kûfe ile Basra arasında bir şehir kurmak istiyorum. Çünkü ben bu iki şehirden birisindeyken diğerinde bir kargaşa ya da bir isyanın çıkmasından korkuyorum*' demiş. Abdülmelik de Haccâc'ın bu gerekçesini haklı bularak ona bu şehri kurma izni vermiştir.⁷⁹ Vâsıt'ın kuruluşunu etkileyen önemli sebepler vardır. Bunların en önemlisi Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as isyanıdır. Bu isyanın doğurduğu sonuçlardan birisi de Vâsıt şehrinin kurulması oldu. İsyan, Kûfe ve Basra'ya karşı bir güvensizlik hissi uyandırdı. İlerleyen sayfalarda bu isyan ve Haccâc'ın niçin Kûfe ve Basra şehirlerine güvenmediği konusu tafsilatlı bir şekilde anlatılacaktır.

Toprağı kamışlık bir arazi olmasından ötürü buraya *Vâsıtu'l-Kasb* da denilirdi. Vâsıt'ın, Basra ve Kûfe'ye olan uzaklığı aynıdır. Bir rivayette de Haccâc şehrin kuruluşunu tamamlayınca Abdülmelik'e şöyle bir mektup yazdı; "*Ben el-Cebel ile el-Mısreyn (Kûfe ve Basra) arasındaki arazinin ortasında bir şehir kurdum ve ona Vâsıt adını verdim.*" Haccâc'ın Vâsıt şehrini kurmadan önce, Kesker'e bağlı Sîn'e yerleşmek istediği de rivayetler arasındadır.⁸⁰ Önceden burası, işlenmemiş ölü topraklardan, su biriken yerlerden, bataklık ve ormanlıklardan müteşekkil Muâviye'nin çiftlikleriydi. Orada su setleri yaptırdı, kanallar açtı ve

⁷⁵ Delice, 451.

⁷⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2010), 208.

⁷⁷ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân* (Beyrut: Daru'l Kitâbü'l-İlmiye, 2000), 158.

⁷⁸ Maximilian Streck, *Die Alte Landschaft Babylonien Nach Den Arabischen Geographen* (Leiden: E. J. BRILL, 1900), 321.

⁷⁹ Bahşel, 38.

⁸⁰ Belazurî, *Futuhu'l-Büldan*, 329-330.

kamışlarını söktürerek burayı tarıma elverişli hale getirdi. Daha sonra da bu çiftlikleri Abdülmelik b. Mervân'a tahsis ederek halifeye bağlılığını perçinledi.⁸¹

Haccâc, kendi sarayının ve Vâsıt büyük camiinin kapılarını Zendeverd, Devkara, Dâru Vesat, Deyru Masircesan ve Şerâbit'den getirtti. Bundan dolayı bu şehirlerin halkları öfkelenip “Bizlere, şehirlerimize ve mallarımıza dokunulmamak şartıyla eman verilmişti” diye şekva ettiler. Ama Haccâc, bunların sözlerine hiç kulak asmadı.⁸² Bahşel de Vâsıt'ı inşa etmek için çevredeki birçok şehir ve köyün yıkıldığını ve bu bölgelerdeki insanların bundan rahatsız olduğu söylemektedir.⁸³ Bu tür rivayetlere ihtiyatla yaklaşılması gerekir. Evet, çevre şehirlerden ve köylerden birtakım malzemelerin getirdiğini diğer kaynaklarda doğrulanmaktadır. Yalnız bir şehri kurmak için başka yerleri tahrip edip yıktırması Bahşel'in mübalağalı anlatımından kaynaklanmaktadır.

Neticede Vâsıt kurulduğu günden itibaren Emevî halifeliği döneminde Irak'ın merkezi olarak kaldı. İlerleyen dönemlerde her ne kadar siyasî konumunu kaybettiyse de ticarî önemini sürdürdü. Dicle kıyısında büyük çiftlikleri olan bir tarım kenti olarak mevcudiyetini muhafaza etti. Kentte ilerleyen yıllarda fıkıh, hadis, tarih, edebiyat ve bilim alanında büyük çalışmalar yapıldı. Ancak tarihi kriz ve çekişmelerle dolu olduğundan zamanla gözden düştü.⁸⁴ Dicle nehrinin yatağının değişmesiyle şehir göç verip günden güne geriledi. Bir köye dönüşüp en sonunda da harap oldu.

1.2.1. Vâsıt'ın Kuruluş Sebepleri

Vâsıt'ın kuruluşunun altında yatan birçok farklı neden olsa da temel sebep askerî mülahazalardır. Çünkü burası aynı zamanda Müslümanların kurmuş oldukları ilk garnizon şehirlerindendi. Siyasî amaçlar doğrultusunda, Emevîler'in menfaati güdülerek inşa edilmiştir. Kentin kuruluşunun en önemli sebebi Abdurrahman'ın isyanından sonra Emevîler'in Irak'ta güvenli bir askerî üs oluşturma ihtiyacıydı.⁸⁵ Emevîler, Suriye ordusunu Vâsıt'a yerleştirerek yeni kurulan bu şehirden Irak'ı yönetmiştir. Vâsıt'ın kurulmasında doğrudan ya da dolaylı etkili olan birçok sebep olsa da önemli görülen dört husus ayrı başlıklar altında aşağıda verilecektir.

1.2.1.1. Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Eş'as İsyanı

Haccâc Irak'ın genel valisi olduğu için kendisine bağlı birçok vali bulunmaktaydı. Bu valileri atamak ya da görevden almak yetkileriyle donatılmıştı. Abdurrahmân b. Muhammed b.

⁸¹ Belazurî, *Futühu'l-Büldan*, 329-330.

⁸² Belazurî, *Futühu'l-Büldan*, 330.

⁸³ Bahşel, 23.

⁸⁴ Bahşel, 25.

⁸⁵ Söylemez, “Vâsıt”, XLII/542.

el-Eş'as (85/704) ise Sicistan seferi için Haccâc tarafından görevlendirmişti. Sicistanda Türk bir hükümdar olan Rutbîl bulunuyordu. Rutbîl, daha önce anlaşma gereği Emevîlere vermesi gereken vergiyi ödemeyip 698 yılında Kâbulistan bölgesinde bizzat kendisinin komutasındaki Türklerle Emevî ordusunu çembere alarak ağır bir yenilgiye uğratmıştı.

Olaydan haberdar olan Haccâc, bu yenilgiye çok kızdı. Rutbîl'den intikam almak için Abdurrahman'ın komutasında maaşlarını peşin olarak ödeyip at ve silahlar vererek 20.000 Basralı, 20.000 de Kûfeli olmak üzere toplam 40.000 kişilik üstün teçhizatlarla donatılmış bir ordu oluşturdu. Ordunun teçhizi için hiçbir fedakârlıktan çekinmedi. Son derece iyi donatılmış olan bu orduya İslâm tarihinde çok şaşıla olmas ve özellikle de elbiselerinin göz alıcılığından dolayı tavus kuşuna benzediği için *Tavus Ordusu* denmiştir.⁸⁶

Abdurrahman 80/699 yılında Tavus ordusunun başına geçerek Sicistân'ın birçok bölümünü fethettikten sonra bölgeyi daha iyi tanımak, vergileri toplamak ve orduyu da şartlara alıştırmak için bir süre ilerlemeyi durdurdu. Fetihlere bahar mevsiminde yeniden başlamak için Büst şehrine geri döndü. Haccâc'a mektup yazarak, yapmış olduğu fetihleri ve gelecekle ilgili planlarını bildirdi. Haccâc, onun bu tutumunu beğenmeyip Abdurrahman'ın mektubuna adeta onu azarlar gibi şöyle cevap verdi; “*Ya fetihlere devam edeceksin ya da komutayı bırakacaksın.*” Abdurrahman vaziyeti önce ordudaki komutanlarla istişare etti. Zaten komutanların çoğu Haccâc'ı sevmiyen Iraklılardan oluşmaktaydı. Bundan ötürü ordu, ortak bir tavır sergileyerek Haccâc'a itaat etmeme kararı aldılar. Böylece Haccâc'a karşı ilk isyan meşalesi orduda başladı. Başkaldırı giderek yaygınlaştı. Halktan ve âlimlerden de çok büyük destek gördü. Abdurrahman'ın Sicistandaki kırk bin kişilik ordusu Irak bölgesine dönünce iki yüz bin kişiye ulaştı.⁸⁷ Neticede Haccâc ile aralarındaki anlaşmazlık yüzünden azledilmeyi kabullenmeyen İbnü'l-Eş'as, kendisine bağlı birliklerle ve muhalif olan gruplarla birleşip Emevîlere karşı isyan bayrağını çekti.⁸⁸

İsyan çok kısa sürede geniş yankı buldu ve günden güne güçlenerek taraftarları çoğaldı. Hareketin kısa sürede bu kadar hızlı bir şekilde yayılmasının altında yatan pek çok sebep vardır. Başta fitrat olarak Irak halkının daima yöneticilere olan muhalifliği ve itaatsizlikleri önemli bir husustur. Ardından Haccâc'ın orada güttüğü sert politika gelmektedir. Çünkü Haccâc, Emevîler'e karşı olan gurupları sulh yoluyla ikna etme girişiminde bulunmadı. Aksine, yaptığı icraatlarla muhaliflerin Emevîlere karşı daha da öfkelenmesine yol açtı. Özellikle haraç

⁸⁶ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, thk. Muhammed Hamidullah (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1996), C. VII. 310.

⁸⁷ Taberî, 365.

⁸⁸ Halife bin Hayyat, 336.

gelirlerinin düşüşünü gerekçe göstererek çiftçilik yapan Sevâd yerlilerinin şehirlere yerleşmelerini yasakladı. Önceden buralara yerleşip mal mülk edinmiş olan kimi insanları zorla memleketlerine geri gönderdi. Bu ve benzeri tutumlar, Irak'ın çoğunluğunu oluşturan mevalî ve zimmîlerin onun karşısında yer almasına neden oldu. Tam da böyle bir süreçte Sicistân valisi İbnü'l-Eş'as'ın Haccâc ile araları açılınca muhaliflerin tamamına büyük bir fırsat doğmuş oldu. Abdurrahman kendisine bağlı birliklerle isyan edince yıllardır böyle bir ortamı bekleyen Emevî muhalefeti onun etrafında toplanmaya başladı. Emevî hilâfetine cephe alan Şîî, Hâricî ve diğer gayri memnunlar kitlesi Abdurrahman'ı bir kurtarıcı olarak görüp ona halife olarak biat ettiler. Başkaldırı Kûfe ve Basra'da kök saldı ve günden güne büyüyüp genişledi.⁸⁹

İsyanın hızla yayılmakta olduğunu gören Haccâc, Huzistan'da bulunan Abdurrahman'ın üzerine yürüdü. Tuster yakınlarında öncü kuvvetler karşılaştılar. İlk karşılaşmada Haccâc'ın kuvvetleri büyük bir hezimetle uğratıldı.⁹⁰ İbnü'l-Eş'as önce Basra'yı ele geçirip halktan çok büyük destek gördü.⁹¹ Basra'dan sonra Kûfeyi çok rahat bir şekilde zapt etti. Yine burada da halktan hatırı sayılı bir yardım gördü. Halife Abdülmelik'in uzlaşma çağrısına kulak asmadı ve onun hilafetinin gayri meşru olduğunu savunarak sonuna kadar savaşacağını belirtti.⁹²

Önce Haccâc'a sonra Abdülmelik'e karşı ayaklanan Abdurrahman ve beraberindekiler böylece isyanı başka bir evreye taşımış oldular. Abdurrahman'a halife olarak biat edenler arasında Şîîler, Hâriciler, Basralılar, Kûfeliler ve Emevîlerden diğer hoşnut olmayan kitleler bulunmaktaydı. Iraklıların Abdurrahman'a biat etmelerinin ekonomik sebebi ise özellikle Haccâc'ın zekât ve cizye konusundaki yanlış politikasıydı. Zekât memurları Haccâc'a etik olmayan tavsiyelerde bulunuyordu. Şöyleki memurlar zimmilerin Müslüman olduklarını, şehirlere yerleştiklerini ve bundan dolayı da gelirlerin düştüğünü Haccâc'a bir mektupla bildirmişlerdi. Mektupta herkesin kendi köy ve kasabasına geri gitmeleri öneriliyordu. Haccâc da bu tavsiyeleri dikkate alıp herkesin köylerine gitmelerini emretti. Neticede bu mevzu zimmilerin Haccâc'dan kaçıp Abdurrahman'a sığınmalarına sebep oldu.⁹³

Giderek büyüyen ve Emevîleri çok müşkül bir duruma sokan bu isyan, devlet için büyük bir tehdit teşkil ediyordu. Durumun vehametini anlayan Abdülmelik bir an önce bu isyanın son bulması için mücadele etti. Haccâc'a takviye kuvvetler göndererek ona destek oldu. Basra'yı

⁸⁹ Söylemez, “Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine”, 148.

⁹⁰ Söylemez, “Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine”, 149.

⁹¹ Halife bin Hayyat, 281.

⁹² Taberî, 365.

⁹³ Delice, 450.

kuşatan Haccâc, beş gün süren şiddetli çarpışmanın sonucunda şehri Abdurrahman dan geri almayı başardı.⁹⁴ Abdurrahman bu defa Kûfe'ye gidip oradaki muhaliflerin desteğiyle tekrar bir ordu kurup Haccâc'ın karşısına çıktı. Emevî hilafetine karşı başlatılan isyan 82/701 yılında Kûfe yakınlarında bulunan Deyrülcemâcim mevkiinde başarısızlıkla sonuçlandı. Bu hezimet Abdurrahman'ın Kûfe'den ayrılmasına neden oldu.⁹⁵ Savaşta yenik düşen Abdurrahman Sicistân'a kaçmak zorunda kaldı. Orda öldüğü veya intihar ettiği hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır.⁹⁶

Haccâc bu savaştan sonra Irak'ın iki idarî merkezinden biri olan Kûfe'ye yerleşti. Burada divanlar oluşturarak muhaliflerinin peşine düştü.⁹⁷ Kısa sürede muhaliflerini teker teker tespit ettirdi. Onları çağırarak küfrünü ikrar etmeğe zorladı. Kâfir olduğunu itiraf edenleri affediyor, etmeyenleri de hemen öldürürdü.⁹⁸ Birçok kaynakta esirlerin öldürdüğü ve mallarına el koyarak taraftarları arasında dağıttığı kaydedilmektedir.⁹⁹ Mes'ûdî, Abdülmelik'in bu hadiselerden haberdar olduğunu söyler. Haccâc'a mektup yazarak, öldürdüğü esirlerin diyetinin ödenmesini, malları gasp edilenlerin zararlarının tazmin edilmesini emrettiğini, ancak onun bu emre uymadığını söylemektedir.¹⁰⁰

Doğurduğu sonuçları itibarıyla Vâsıt'ın kurulmasına zemin hazırlayıp vesile olan en önemli neden İbnü'l-Eş'as isyanıdır. Çünkü bu isyana iştirak edenler Irak'ta çoğunlukta olduğu için artık Haccâc'ın bölge insanına güvenmesi mümkün değildi. Aynı zamanda Haccâc'ın Iraklılara karşı bir kırgınlık ve öfkenin oluşmasına da neden oldu. Onlara olan güvensizliği yüzünden idarede daha da sert bir politika izledi.¹⁰¹ Irak halkının da Emevîler'e olan desteği büyük oranda azaldı. Zaten Haccâc da Kûfe ve Basra halkının kendisinden nefret ettiğinin farkındaydı. Çözüm olarak yeni bir şehir kurmayı zaruri gördü. Ayrıca buralarda (Kûfe/Basra) Abdurrahman'ın isyanı gibi yeni bir isyanın çıkma potansiyeli de bulunmaktaydı. Haccâc bu endişelerini Abdülmelik'e bir mektup yazarak ilettili. Halifeden onay aldıktan sonra sadık bir adamına yeni bir şehir kurması için uygun bir yer bulmasını emretti.¹⁰² Yeni kurulacak şehrin

⁹⁴ Taberî, 346; Söylemez, "Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", 150.

⁹⁵ Hüseyin Paça, "Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyanı". *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5 (23 Ağustos 2019), 84-87.

⁹⁶ Belazurî, *Futûhu'l-Büldan*, 52; Taberî, 346.

⁹⁷ Muhammed b. Halef Vekî, *Ahbârü'l-Kudât*, thk. Abdulaziz Mustafa el-Merağî (Kahire: el-Mektebu't-Ticariyyetu'l-Kübra, 1947), II/408.

⁹⁸ Taberî, 365.

⁹⁹ Halife bin Hayyat, 282; Taberî, 365; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, 142

¹⁰⁰ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, 142.

¹⁰¹ Delice, 450.

¹⁰² Yâkut el-Hamevî, V/348.

yeri Kûfe ve Basra arasındaki bir konum, ismi ise Vâsıt oldu. Vâsıt şehrinin kurulmasıyla Suriye’den getirilen askerî birlikler buraya yerleştirildi. bölgenin asayişini sağlayan bu birlikler, özellikle Hâricîlerin başkaldırıları karşısında oldukça etkili oldular.¹⁰³

1.2.1.2.Stratejik Konumu

Haccâc, Kûfe ve Basra'nın ortasında bir tampon bölge olmasından ötürü Vâsıt'ı inşa etmiştir. Çünkü Vâsıt, Irak'ın o zamanki iki merkez şehri olan Kûfe ve Basra'nın ortasında yer almaktadır. Hûzistan'ın merkezi Ahvaz'a 40 km mesafededir.¹⁰⁴ Ekvatora batı hattından uzaklığı yetmiş bir derece olup, dört bin altı yüz otuz altı mildir.¹⁰⁵ Yakubî'ye göre Vâsıt, Kûfe, Basra ve Ahvaz'a elli fersah mesafededir.¹⁰⁶ Vâsıt böylesine stratejik bir öneme sahip olduğu için Haccâc burayı Irak'ın merkezi yaptı. Artık Irak eyaletinin idaresi Batîha'nın kuzeydoğu ucundaki bu kente intikal etti.¹⁰⁷

Vâsıt, Dicle üzerinden gemi ile seyahate müsait bir yerdeydi. Irak'ın merkezi konumunda üç istikamete (doğu, kuzey ve güney) giden önemli yolların kavşak noktası olması hasebiyle büyük bir ticaret merkezi olmuştur.¹⁰⁸ Bağdat, Kûfe ve Basra gibi yerlere aynı mesafede olması onu müstesna bir şehir yapmıştır. Birçok iç ve dış ticaret yollarının, kara ve deniz yollarının kavşağında yer almaktaydı. Dönemin şartlarına göre mükemmel bir ticaret şehriydi. Ayrıca Fırat üzerinden Kûfe'den başlayan kara yolu (Batîha yolu) Ahvaz ve Şiraz güzergâhının merkezinde bulunmaktaydı. O dönemde özellikle gemilerin uluslararası yük götürüp seyrüsefer yapmaları için nehir yolu çok önemliydi. Hindistan ve Çin'e ardından Kızıldeniz ve Doğu Afrika'ya giden deniz yollarının rotası ‘Bağdat-Vâsıt-Basra’ güzergâhından geçmekteydi.¹⁰⁹ Bu yol da Vâsıt'ın uluslararası ithalat ve ihracat yapmasına olanak sağlıyordu.

Vâsıt Dicle nehrinin kenarında eski bir kent olan Kesker'in karşı yakasında kurulmuştur. Kesker doğuda, Vâsıt ise batıda yer almıştır. Dolayısıyla Dicle Sâsânîler'in kadim kenti Kesker ile Vâsıt'ı ikiye bölmekteydi. İlerleyen süreçte zamanla bu iki kent birleşerek büyük bir şehre dönüşmüş; Kesker zamanla unutulmuştur.¹¹⁰ Artık her ikisine tek isim olarak ‘Vâsıt’

¹⁰³ Erkoçoğlu, Fatih. (2006). *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü. 214.

¹⁰⁴ Delice, 452.

¹⁰⁵ İshak b. Hüseyin Münecim. *Âkamü'l-Mercan fî Zikri'l Medainu'l Meşhuriyye fî Kulli Mekân*. (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1986), 41.

¹⁰⁶ Ya'kübî, 158.

¹⁰⁷ Yıldız, “Batîha”. 195.

¹⁰⁸ M. Streck, “Vâsıt”. XIII/222.

¹⁰⁹ el-Muadîdî, *Vâsıt fî'l-Asri'l-Abbâsî*, 203.

¹¹⁰ Söylemez, “Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine”, 153.

denilmiştir.¹¹¹ Emevîler'in son yılları hariç daima valilerin ikamet ettiği Irak'ın en ehemmiyetli şehri olmuştur. Abbâsîler döneminde siyasî üstünlüğünü kaybetse de yine de askerî ve ticarî açıdan bölgenin merkezi olması açısından stratejik konumunu korumuştur.¹¹²

Dicle nehrinin debisi o zamanlar büyük gemilerin seyahat edebileceği kadar yüksekti. Vâsıt şehri nehir taşımacılığının kolaylıkla yapılabileceği bir konumdaydı. Nasıl ticaret için yük gemilerinden istifade edilmişse aynı şekilde de askerî savaş gemileri burada aktif olarak kullanmıştır. Vâsıt'ta bir tersanenin olduğu kaynaklarda yer almaktadır.¹¹³

Vâsıt Huzistan, Cebel ve Horasan'ı, Irak'ın iki önemli idarî merkezi olan Kûfe ve Basra'ya bağlayan yolların geçtiği kavşakta da bulunuyordu.¹¹⁴ Kûfe ve Basra gibi Haricilerin merkezi olan Ahvaz'a da aynı mesafe uzaklıkta yer almaktaydı. Bundan ötürü Vâsıt'a "orta kale" ismini vermişlerdir. Böylece Haccâc, her açıdan kendisini güvende hissedebileceği şehir olarak Vâsıt'ı inşa etmiştir. Buranın kurulmasıyla bölgede herhangi bir başkaldırıya anında müdahale edebilecek bir güce ve potansiyele sahip oldu. Burası aynı zamanda Irak'ta kurulmuş olan üçüncü ordugâh şehirdir.¹¹⁵

1.2.1.3.Doğu Seferlerinin Selameti

Abdûlmelik'in muhaliflerini yıldırıktan sonraki ilk işi Irak'ın diğer garnizon şehirlerindeki Arapları askersizleştirmekti. Çünkü buralarda oluşabilecek bir belirsizlik doğu seferlerini olumsuz yönde etkilemekteydi. Bundan dolayı Suriyeli askerlerin bütün doğu seferlerinde Irak askerlerinin yerini almasını arzulamaktaydı.¹¹⁶ Haccâc da bunların farkındaydı. Emevî Devleti'nin doğuya doğru daha rahat seferler yapıp genişlemesi için Abdûlmelik'e makul bir gerekçe gösterdi. Halifenin onayını ve desteğini de alarak idare merkezini Kûfe'den alıp Vâsıt'a getirdi ve burayı askerî üs yaptı.¹¹⁷

Gerçekten de Irak'taki kargaşalar yüzünden doğu seferleri zaman zaman sekteye uğramaktaydı. Özellikle Horasan'a yapılacak olan seferleri Kûfe üzerinden yapmak zor ve tehlikeli bir işti. Bundan ötürü yeni bir askerî şehir kurma ihtiyacı doğdu. Ayrıca bu yeni kurulan kent Horasan'a yapılacak olan seferler için stratejik olarak hem daha iyi hem de daha

¹¹¹ Ya'kûbî, 158.

¹¹² M. Streck, "Vâsıt". XIII/223.

¹¹³ Söylemez, "Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", 154.

¹¹⁴ Söylemez, "Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", 154.

¹¹⁵ Hakkı Dursun Yıldız-Ramazan Şeşen, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, thk. Kenan Seyyidoğlu (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), III/378.

¹¹⁶ M. Lapidus. Irak, Yasin Aktay. *İslâm Toplamları Tarihi*. (İstanbul: İletişim, 2010), 1/107.

¹¹⁷ Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*. (Beyrut: Daru's-Sadr, 1938), 235.

güvenliydi.¹¹⁸ Çünkü doğudaki fetihler, Irak'ın genel valileri tarafından yürütülmekteydi. O dönem de doğuda genel vali olarak Haccâc görev yapmaktaydı. Zaten Kûfe ve Basra gibi diğer şehirlerin Haccâc ile olan husumetine değinmiştik. Mevcut konjonktür de yeni bir şehrin kurulması artık elzemdi.

Sınır bölgelerine orduları sevk etmek onların teçhizatlarını tedarik etmek ve sürekli ihtiyaç duyulan malzemeleri göndermek o günün şartlarına göre gayet zor bir işti. Bunun için stratejik bir konum şarttı. Emevîler devrinde Buhârâ, Semerkant, Fergana ve Kâşgar Müslümanların hâkimiyetine girdi. Emevî valilerinden Muhammed b. Kasım, Sind ile Belucistan arasındaki bölgelerin ardından Multan ve Pencab'ı İslâm topraklarına kattı. Şüphesiz bu bölgelere İslâm'ın ulaşmasında ve seferlere lojistik destek sağlanmasında Haccâc'ın ve doğal olarak Vâsıt'ın büyük bir katkısı olmuştur.

1.2.1.4.Suriyeli Askerlerin Irak Halkını Rahatsız Etmeleri

Emevîler Suriye'den getirdikleri askerleri Kûfe'de misafir olarak evlere dağıtmıştı. Askerlerin misafirlikleri zaman zaman tatsız hadiselerle sebep oluyordu. Çünkü askerler halkın kadınlara, kızlarına sarkıntılık yapıyorlardı. Özellikle bir askerînin genç bir gelini rahatsız etmesi ve kadının kocasının o askerî öldürmesi hadisesi bardağı taşıyan son damla oldu.¹¹⁹

Rivayete göre Kûfelilerden bir genç henüz yeni damat olmuştu. Akşam ordudan kaçıp gizlice hanımının yanına gitmişti. Gece vakti birisi gelip baskın yapar gibi kapıyı hızlıca çaldı. Evin hanımı Şamlılar'dan sarhoş bir asker olduğunu anladı. Hanım kocasına koşup şöyle dedi: *“Bizler bu Şamlılar'dan hep bu şekilde kötülük görüp duruyoruz. Her gece gördüğün gibi böyle edepsizlik yapıyorlar ve hoş olmayan şeyler istiyor. Ben onu arkadaşlarına da şikâyet ettim ama nafiye”*. Bunun üzerine kocası: *“Bırak gelsin”* deyince kadın onun içeri girmesine müsaade etti. Ardından kadının kocası içeri giren bu askerî oracıkta öldürdü.¹²⁰

Sabah ezan okununca bu genç kalkıp karargâha gitti. Hanımına da şöyle dedi: *“Sabah namazını kılınca Şamlılara adamlarını almaları için haber gönder. Seni Haccâc'ın yanına götürecekteler olurlarsa sen de durumu olduğu şekliyle doğru olarak anlat.”* Kadın denileni yaptı. Haccâc'ın huzuruna götürülünce durumu anlattı. Haccâc kadına *“Gerçekten bana doğruyu söyledin”* dedi. Şamlılara da seslendi: *“Arkadaşınızı alınız; bunun için ne kısas olur ne de diyet.*

¹¹⁸ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l Cezvî, *Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata (Beyrut: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1992), 249.

¹¹⁹ Streck, *Die Alte Landschaft Babylonien Nach Den Arabischen Geographen*, 324; Söylemez, “Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine”.

¹²⁰ İbnü'l-Esîr, 444.

Bu Allah'ın öldürüp cehenneme gönderdiği bir kimsedir.” Daha sonra münadisine emrederek: *“Bundan böyle kimse kimsenin yanına misafir olarak gitmesin”* diye seslenmesini istedi.¹²¹ Çünkü yukarıda belirtildiği üzere daha önce Şamlı askerleri, zaruri sebeplerden ötürü Kûfe halkına kendisi misafir olarak dağıtmıştı. Bundan sonra askerlerin misafir olarak evlere gitmeleri yasaklandı.

Aslında bu hadiseden Haccâc'ın adaleti ve asayışı tesis etme noktasındaki gayreti de görülebilir. Ayrıca o, öldürülen askerin mirasçılarına fidye vermeyerek Şamlı askerlere bir gözdağı verdi.¹²² Bir daha böyle olayların yaşanmaması için öncesinden tedbir aldı. Bunun neticede Şamlılar herhangi bir eve misafir olarak yerleşemediler. Ancak bu askerlerin bir yerlerde barınmaları gerekiyordu. Bunun için de en sağlıklı karar yeni bir şehir inşa etmekten geçiyordu.¹²³

Bir başka rivayete göre Abdülmelik'e Irak halkı tarafından Suriyeli askerlerden ötürü birçok şikâyet gelir. Abdülmelik şikâyetlerin artmasından dolayı bizzat kendisi Haccâc'a Suriyeli askerlerin oradan çıkarılmasını emreder. Çünkü askerler sürekli kadınları küçük düşürüp onlara sarkıntılık yapıyorlardı. Buna bir çözüm bulmak zaruriydi. Aynı zamanda halife savaşlarda Suriyeli askerlerin Iraktaki önemli pozisyonlarını da kaybetmek istemiyordu. Durumun farkında olan halife istikrarın devamı için Haccâc'a Suriyeli askerleri yine Irak'ta ama farklı bir yerde iskân etmesini emreder.¹²⁴ Ayrıca Haccâc'ın en iyi birliği olan Suriyeli askerlerin manevi olarak moralini de yüksek tutması gerekiyordu. Yani neticede Vâsıt'ı kurmasındaki bir başka önemli gayesi de Suriyeli askerlerin Irak halkı ile sürtüşmelerine ve onların ahlaksızlıklarına engel olmaktı.¹²⁵

İbnü'l-Fakih ise Haccâc'ın Kûfe ve Basra'ya nefretinden ötürü oraya zarar vermek için Vâsıt'ı kurduğunu belirtir.¹²⁶ Yani bu iki şehri cezalandırmak, ambargo koymak ve gelişimini engellemek için böyle bir girişimde bulunduğunu ifade eder. Wellhausen'a göre Haccâc'ın Vâsıt'ı kurma amacı, sadece Suriyeli askerlerin Kûfe'de edepsizlik yapmaları değildi. Bu sadece kuruluş sürecinin son aşaması oldu. Asıl sebep Suriyeli askerleri Irak halkından tecrit

¹²¹ İbnü'l-Esîr, 444.

¹²² İbnü'l Cezvî, 249.

¹²³ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldûn, *Kitabü Tercümanü'l-İber ve Divanü'l-Mübtedei ve'l-Haber Fi Eyyami'l-Arap ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Asarahum Min Züveyi's-Sultanu'l-Ekber (Kitâbü'l-İber)*, thk. Süheyl Zakar (Beyrut: Daru'l Fikr, 1981), 3/63.

¹²⁴ Müneccim, 41.

¹²⁵ M. Streck, “Vâsıt”. XIII/224.

¹²⁶ İbnü'l-Fakih, 260.

edip aralarında bir bağın oluşmasına engel olmaktı. Çünkü bu askerler eğer Irak halkıyla beraber yaşarlarsa onlarla evlenir ve akrabalık bağı kurarak onlara karışırdı. İleride bunlar artık Kûfeliler gibi emirlere itaat etmezlerdi. Bundan dolayı Haccâc idare merkezini halkın arasından çıkarıp iki önemli kentin ortasına kurmuştur. Zira Emevî yönetiminin, Irak halkı üzerindeki otoritesini koruması için bundan başka bir çaresi yoktu.¹²⁷ Bütün bu gelişmeler Vâsıt'ın kuruluşuna zemin hazırlamaktaydı.

1.3.Vâsıt'ın Kuruluş Tarihi

Vâsıt'ın kuruluş tarihiyle ilgili birbirinden farklı rivayetler mevcuttur. Bahşel'in rivayetine göre Haccâc, sarayı, camiye ve surları 78/698 yılında tamamlamıştır.¹²⁸ Kazvînî ise şehrin seksen dört yılında inşa edildiğini aktarır.¹²⁹ Belazurî'ye göre şehir 83 yılında ya da 84 yılında kurulmuştur.¹³⁰ İbnü'l-Esîr de Vâsıt'ın 83/702 tarihinde inşa edildiğini rivayet eder.¹³¹

İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân* da Vâsıt şehrini Haccâc'ın, 75/695 senesinde yapımına başladığını ve 86/705 senesinde bitirdiğini aktarır.¹³² İbnü'l Cezvî, Haccâc'ın Kûfe ve Basra arasında bir şehir yapmak için Abdülmelik'e mektup yazarak ona bir teklifte bulunduğunu nakletmektedir. Halifenin izin vermesiyle 75/695 yılından itibaren işe başladığını, Irak'ın beş yıllık gelirini burası için harcadığını ve inşaatının beş yıl sürdüğünü aynı kaynak belirtmektedir.¹³³

İbnü'l-Verdî kentin 83/702 yılında inşa edildiğini aktarır.¹³⁴ Ebü'l-Fidâ da aynı kanaattedir.¹³⁵ İbnü'l-Fakîh de şehrin inşaatının iki yıl sürdüğünü ve 86/705 yılında bitirildiğini nakletmektedir.¹³⁶ Belâzurî, İbn Hallikân, İbnü'l-Verdî ve Kazvînî gibi tarihçiler şehrin 83-84/702-703 yıllarında yapıldığını eserlerinde kaydetmektedirler. İbnü'l Cezvî ve Bahşel ise şehrin daha erken kurulduğunu söylemektedirler. Kaynaklarda bu tarihlerin birbirleriyle uyuşmamasının nedeni de muhtemelen bir kısmı şehrin kuruluş tarihini, bir kısmı ise bitiş tarihini baz almıştır.

¹²⁷ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963), 117.

¹²⁸ Bahşel, 38.

¹²⁹ Kazvînî, 478.

¹³⁰ Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 373; Belazurî, *Futûhu'l-Büldan*, 329.

¹³¹ İbnü'l-Esîr, 444.

¹³² İbn Hallikân, 51.

¹³³ İbnü'l Cezvî, 199-200.

¹³⁴ Zeyd'din İbnü'l-Verdî İbni'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*. (Beyrut: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1996), I/170.

¹³⁵ el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, thk. W. Mac-Guckin de Slane (Paris: Geographie d'Aboulfeda, 1840), 307.

¹³⁶ İbnü'l-Fakîh, 260.

Mehmet Mahfuz söylemez ve Ali Delice gibi asri tarihçiler ise Haccâc'ın şehre 84'te yerleştiğini inşaatının ise 86 yılına kadar devam ettiğine dair rivayetleri kabul ediyorlar.¹³⁷ Maximilian Streck gibi Vâsıt üzerinde araştırma yapmış modern tarihçiler de 83-84/702-703 yıllarında kurulduğunu ve seksen altı yılında iskâna başlandığını belirtmektedirler.¹³⁸ Seksen altı yılından sonra da şehrin kuruluş süreci ve gelişimi devam etmiştir.¹³⁹

Evliya Çelebi (ö.1095/1684) *Seyahatname* adlı eserinde bazı nakillere atıfta bulunarak Kesker (Vâsıt) toprağının kutsiyetine işaret etmektedir. Hatta Hz. Âdem'in yaratılış evresinde baş kısmı toprağının buradan alınıp ona hayat verildiğini nakledilir. Aynı zamanda Hz. Âdem'in Serendip adasına indikten sonra Vâsıt'ın bulunduğu alana gelip yerleştiğini anlatır. Ayrıca Evliya Çelebi daha da ileri giderek Nuh Tufanından sonra burayı Nuh'un oğlu Şam'ın inşa ettiğini ve defalarca yapılp tekrar harap olduğunu söylemektedir.¹⁴⁰

1.4.Vâsıt'ın İsmi

Bahşel'e göre Araplar yeryüzünde Vâsıt adında toplamda 22 tane şehir inşa etmişlerdir. Bunlar arasında en çok bilinen ve şöhret kazanan Haccâc'ın kurmuş olduğu şehir *Vâsıt*, *Vâsıt el-Haccâc*, *Vâsıt el-Irak*, *Vâsıt el-Uzma* ve *Vâsıtı'l-Kasab* isimleriyle müsemma olan Vâsıt kentidir. Yâkût Vâsıt adında üç beş tane yerin daha olduğunu, bunların en büyüğünün ise Haccâc'ın Vâsıt'ı olduğunu belirtmektedir.¹⁴¹

Vâsıt isminin kökeni ile ilgili pek çok tartışma vardır. Bahşel Vâsıt'ın isminin eski şehir olan Vâsıtı'l-Kasab'tan alındığını iddia etmektedir.¹⁴² Bahşel'in bu görüşü, Mehmet Mahfuz Söylemez tarafından tenkit edilmektedir.¹⁴³ Söylemez de diğer tarihçiler gibi vakıya farklı yaklaşmaktadır. Kûfe ve Basra'nın orta yerinde kurulduğu için bu ismin verildiği görüşündedir. Yâkût el-Hamevî ise buranın inşasından önce bölgede "Vâsıtı'l-Kasab" adında bir yerin olduğunu böylece Haccâc şehrini inşa ettikten sonra ona bu ismi (Vâsıtı'l-Kasab) verdiğini ifade eder.¹⁴⁴ Belâzürî ise buranın sazlık bir alan olduğu için oraya Vâsıtı'l-Kasab denildiğini

¹³⁷ Söylemez, "Vâsıt", XLII/543; Delice, 450".

¹³⁸ M. Streck, "Vâsıt". 225; Söylemez, "Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", 152; Yıldız- Şeşen, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/378.

¹³⁹ Söylemez, "Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", 155.

¹⁴⁰ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, çev. Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013), II/668.

¹⁴¹ Yâkut el-Hamevî, V/347.

¹⁴² Bahşel, 38.

¹⁴³ Söylemez, "Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", 152.

¹⁴⁴ Yâkut el-Hamevî, V/347; M. Streck, "Vâsıt". XIII/ 225; Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün'im Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ fî haberi'l-aktâr*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Müessesetü'n-nasır lissekafe, 1980), 599.

nakletmektedir.¹⁴⁵ Yine Himyerî'nin er-Ravzü'l-mi'târ adlı eserinde geçen el-Bekri adında birisinin rivayetine göre Vâsıt, adını oraya yakın bir yer olan ve daha önce bulunan Vâsıtul-Kasab'tan almıştır.¹⁴⁶ Kabul edilen genel görüş ise “orta, merkez” anlamlarına geldiğinden dolayı buraya Vâsıt isminin verildiği yönündedir.¹⁴⁷

Evliya Çelebi ise Seyahatnamesi'nde çok farklı bir iddia da bulunarak Vâsıt'ın isminin melekler tarafından konulduğunu eserinde nakletmektedir.¹⁴⁸ Nihayetinde bu kente Irak'ın Vâsıt'ı veya Haccâc'ın Vâsıt'ı dendiği de olmuştur.¹⁴⁹

1.5.Yer Tespiti

Vâsıt, Dicle nehri kıyısında Sâsânî'lerin kadim kenti olan Kesker'in batı yakasına kurulmuştur.¹⁵⁰ Rivayete göre Haccâc Şam ordusunu Kûfe dışına çıkarınca öncü kuvvetlerle birlikte yeni bir garnizon kenti için münasip bir yer bulma arayışına çıkmıştır. Vâsıt'ın kurulacağı yere kadar gelirler, burada eşiği üzerinde seyahat etmekte olan bir rahip görürler. Rahip tam Vâsıt şehrinin olduğu yere varınca eşiği orada bevleder (bazı rivayetlerde kendisinin bevlettiği nakledilir). Rahip hemen eşekten iner o yerin çevresini kazıp toprağını Dicle nehrine atar. Haccâc ve adamları da hayretle onun yaptıkları uzaktan izlemektedir. Haccâc adamlarına “Onu yanıma getirin” diye emreder. Adamları rahibi alıp getirirler. Haccâc ona “neden böyle yaptın?” diye sorunca rahip ona şu açıklamada bulunur: “*Biz kitaplarımızda bu bölgenin toprağının kutsiyetine dair işaretler görüyoruz. Yeryüzünde Allah'ı birleyen insanlar yok olmadan burada Allah adına bir mescidin inşa edileceği müjdesini alıyoruz.*”¹⁵¹ Başka bir rivayete göre rahip “*Ey Emir, kitaplarımızda tufan günü (Nuh tufanı) Kutsal Topraklardan bir parça toprağın koptuğunu ve buraya geldiğini görüyoruz. Eşegimin gübresinin burada kalmasını kerih (çirkin) gördüm hoşuma gitmedi, saygısızlık olmasın diye temizledim demiştir.*”¹⁵² İbn Haldun da rahibin cevabı “*Kitaplarımızda burada ibadet için bir mescit*

¹⁴⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 373; Belazurî, *Futühu'l-Büldan*, 329.

¹⁴⁶ Himyerî, 559.

¹⁴⁷ Bahşel, 22; Müneccim, 41; Ebû Muhammed Afîfuddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yâfiî el-Yemenî el-Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cenân ve ibretü'l-Yakzân Fî Ma'rifeti Havâdissi'z-Zamân* (Beyrut: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1997), 1/154; İbnü'l-Fakîh, 260; Ya'kübî, 158.

¹⁴⁸ Çelebi, II/669.

¹⁴⁹ İbnü'l-Fakîh, 263.

¹⁵⁰ Abdulmu'min b. Abdulhak el Bağdadi Sefiyeddin, *Merasidu'l-İtla'a Ala Esma'il-emkineti ve'l Bekâ* (Beyrut: Daru'l Ceyil, 1991), 1165.

¹⁵¹ Himyerî, 599.

¹⁵² Bahşel, 32; İsmail bin Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Alî Şîrî (Beyrut: Dar'u-l İhya'il-Turasi'l-Arabi, 1988), IX/63.

yapıldığını görüyoruz” şeklindedir.¹⁵³ Haccâc da rahibin bu cevabından etkilenerек hemen arkadaşlarıyla orada plan yapıp şehri ve caminin temelini atmıştır.

Aslında Haccâc, baştan beri Kûfe ve Basra'ya güvenemediği için oralarda yerleşmeyi uygun görmüyordu. Aynı zamanda bu iki şehrin emniyetinden ödün vermek de istemiyordu. Çünkü herhangi bir kargaşaya ve güvensizliğe mahal vermek Emevî devleti için büyük bir tehlike olurdu. Oluşabilecek bir başkaldırı ve tehdit söz konusu olursa hemen ikisine de kısa zamanda müdahale etmek fikrindeydi. Bundan dolayı iki şehre eşit mesafede uzaklıktaki bir bölgede yerleşmeyi düşünüyordu. Rahibin eşeğinin hikayesi ise sadece şehrin konumun belirlenmesinde bir nokta olarak kayıtlarda yer bulmuştur.

İbnu'l-Fakîh'te geçen Asmaî adında birisinin rivayetine göre Haccâc yer seçmeleri amacıyla yetkilileri ve doktorları Vâsıt civarına gönderir. Bunlar Aynu't-Temr ile körfez arasının hepsini dolaştıktan gerekli tahkikatı yaptıktan sonra geri dönerler. Haccâc'a gelip kendisine “*Havasının hafifliğinden, rüzgârının yumuşaklığından ve çölün girişinde olmasından dolayı senin seçtiğin bu bölgeden daha iyi bir yer bulamadık*” demişlerdir.¹⁵⁴ Bahşel'in rivayetine göre ise bu yerin sahibi Daverdanlı (Vâsıt'ın doğusunda bir fersahlık bir köy) biriymiş. Haccâc bu adamdan bu yeri on bin dirheme satın alarak kenti inşa etmiştir.¹⁵⁵

Yâkut el-Hamevî'nin, *Mu'cemü'l-Büldân* adlı eserinde şehrin zemini ile ilgili şu rivayetlere yer verilir. Vâsıt hakkında bazı insanlar Haccâc'a gelip şöyle diyormuş: “*Burası bataklık bir memlekettir. İnşaat yapılamaz. Çok sıcak ve zehirlidir, yoğun sıcaktan ölmedikçe havada kuş bile uçamaz, insanların hasta olduğu ve öldüğü bir memlekettir*” diyerek şikâyetle bulunmuşlardır. Haccâc ise cevap olarak “*Biz burası tazelensin ve güzel kokular saçılsın diye, orayı inşa etmeyi, ekmeyi dikmeyi düşünüyoruz. Biz de bataklık olduğunu ve oraya tarım yapılamayacağını biliyoruz. Ama suları kontrol altına alacağız, toprağını ıslah edeceğiz. Sonra başkalarına kalması için terk edeceğiz, yani öleceğiz. Halkının ölümüne gelince, bu Allah'ın takdiridir*” demiştir. Kendisi Vâsıt ile ilgili olumsuz fikirlere itibar etmeyip şehri inşa edip vefat edene kadar burada yaşamıştır.¹⁵⁶

¹⁵³ İbn Haldûn, *Kitabü Tercümanü'l-İber ve Divanü'l-Mübtedei ve'l-Haber Fi Eyyami'l-Arap ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Asarahum Min Züveyi's-Sultanu'l-Ekber (Kitâbü'l-İber)*, III/68.

¹⁵⁴ İbnu'l-Fakîh, 262.

¹⁵⁵ Bahşel, 38.

¹⁵⁶ Yâkut el-Hamevî, V/348-349.

1.6.Şehrin İnşası İçin Yapılan Masraflar

Vâsıt'ın İnşaatına harcanan meblağ ile ilgili birbirinden farklı rivayetler bulunmaktadır. Fakat kaynakların hemen hepsi, Irak'ın beş yıllık gelirinin buraya harcandığı hususunda ittifak halindedir.¹⁵⁷ Bu da bizi şehrin inşaatının beş yıl sürmüş olduğu sonucuna götürmektedir.¹⁵⁸ Bazı kaynaklar ise Haccâc'ın burayı Daverdanlı bir adamdan satın alırken arsası için 10 bin dirhem ödediğini söylemektedirler.¹⁵⁹

Yâkût el-Hamevî *Mu'cemü'l-Büldân*'ında, cami, saray, iki sur ve şehri çevreleyen duvarın inşası için harcanan paranın 43 bin dirhem olduğu belirtmektedir.¹⁶⁰ Ama Bahşel Yâkût el-Hamevî'ye rivayetini dayandırarak bu rakamın 43 milyon dirhem olduğunu söylemektedir.¹⁶¹ Bu iki rivayet arasında bir tezat bulunmaktadır. Aslında Maximilian Streck'te kitabında kırk üç milyon diyenlerin rivayetini baz almıştır.¹⁶² Haccâc'ın kâtibi Salih b. Abdurrahman bu kadar yüksek bir harcamayı abartılı bulur. Haccâc'a Abdülmelik'in bu meblağı çok bulup, buna kızacağını söyler. Haccâc da ona tabiri caizse işi kılıfına uydurmasını emreder. Böylece hesap işlerini yapan memur da Irak'ın 5 yıllık gelirinin bir kısmını savaşlarda harcandığını belirterek inşaata sadece 9 bin dirhem sarf edildiğini hesap defterlerine kaydettirmiştir.¹⁶³

Yâkût el-Hamevî çevredeki insanlar tarafından, Vâsıt'ın kuruluşu esnasında Haccâc tarafından çevredeki şehirlerde yaşayan insanların paralarının gasp edildiğini ve yapılan itirazlara onun hiç aldırış etmediğini söylemektedir.¹⁶⁴ Ayrıca Vâsıt inşa edilince oralarda yeteri kadar usta ve işçi bulunmamaktaydı. Haccâc iş gücü ihtiyacını gidermek için Kûfe ve Basra'dan ustalar ve ara elemanlar getirmiştir.¹⁶⁵ Elbette dışarıdan getirilen bu işçilerin ücretleri ve iâşeleri şehrin inşası için büyük bir masrafın yapıldığının kanıtıdır.

¹⁵⁷ Bahşel, 22; Söylemez, "Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", 155; Söylemez, "Vâsıt", XLII/543.

¹⁵⁸ Söylemez, "Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", 155.

¹⁵⁹ İbnü'l-Fakîh, 264; Bahşel, 38.

¹⁶⁰ Yâkût el-Hamevî, V/349.

¹⁶¹ Bahşel, 22.

¹⁶² Streck, *Die Alte Landschaft Babylonien Nach Den Arabischen Geographen*, 325.

¹⁶³ İbnü'l-Fakîh, 263.

¹⁶⁴ Yâkût el-Hamevî, V/349.

¹⁶⁵ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 409; Söylemez, "Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", 155.

2. VÂSİT'İN MİMARİ YAPISI

2.1.Şehrin Planı

Tarih boyunca nehir ve göl kenarlarında ya da sahillerin civarlarında kurulan şehirler daima tabîî güzellikleriyle şöhret kazanmışlardır. Doğal faktörler şehirlerin yapımında ve planında çok önemli bir rol oynar. Nehir kenarlarında ya da deniz sahilinde kurulan şehirlerin yapısı o yerin topoğrafyasına göre şekillenir. Vâsıt da Dicle'nin ortadan ikiye böldüğü bir yerleşim alanıydı. Nehrin karşı yakasında daha önce belirtildiği üzere Mezopotamya'nın önemli yerleşim merkezlerinden olan Kesker bulunmaktaydı.¹⁶⁶ Dolayısıyla kentin Dicle nehri kenarında iki yakası vardı. Bu iki tarafı birbirine bağlayan köprüler mevcuttu. Aynı şekilde gemiler de kentin içerisinden geçirdi.¹⁶⁷ Görenlerin şaşkınlığını gizleyemediği ve hayran kaldığı şiir gibi bir şehirdi. Evliya Çelebi buranın şirin bir yer olduğundan, bağlarının İrem Bağları'na benzediğinden ve tabîî güzelliğinden uzun uzun bahsetmektedir.¹⁶⁸ Şehrin yaşam için uygun bir iklimi, kalıcı su kaynakları ve ekilebilir büyük tarım arazileri vardı.

Dinler kentlerin kuruluşundan itibaren onları doğrudan etkileyen önemli bir olgudur. Şüphesiz yerleşim yerlerinin planını, mimarisini ve içyapısını dizayn eden en önemli faktör dinî inançtır. Müslümanlar tarih boyunca şehirler inşa ederken daima cami merkezli kentleşmeyi tercih etmişlerdir. Nitekim bu örnek ilk olarak Medine'de Hz. Peygamber (a.s) tarafından yapılan Mescid-i Nebevi'de karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda bundan sonra kurulacak olan şehirlerde Medine'yi ilham alarak camii merkezli kuruldu. İlk olarak ordugâh biçiminde kurulan sonradan normal bir yerleşim yeri haline gelen Kûfe, Basra ve Fustat şehirlerinde de merkezini Medine'deki gibi Ulucami (Merkez Camii) teşkil eder.¹⁶⁹ Vâsıt şehri de camii merkezli olarak gelişir ve klasik bir İslâm şehri planına göre şekillenir. İbn Havkal da Vâsıt'ın havasının güzel ve sağlıklı, suyunun soğuk ve her iki yakasında da camilerin bulunduğu bahsetmektedir.¹⁷⁰ Zaten yukarıda da Haccâc'ın ilk olarak şehirde camii yaptırdığı belirtilmişti.

Zemin açısından Vâsıt'ın toprağı üzerinde birtakım çalışmalar, düzenlemeler ve değişiklikler yapıldı. İlk önce büyük bataklık ve sazlık olan alanlar kurutulup zemin yerleşime müsait bir hale getirildi. Yeni su kanalları açılarak şehrin etrafı surlarla çevrildi. Bütün büyük

¹⁶⁶ Söylemez, " Vâsıt", XLII/542.

¹⁶⁷ V. Minorsky, 97.

¹⁶⁸ Çelebi, II/670.

¹⁶⁹ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, (2010). "Şehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (XXXVIII/441-446). İstanbul: TDV Yayınları.

¹⁷⁰ İbn Havkal, 239.

caddeler ve yollar, şehrin merkezinde yer alan camiye ve bitişiğindeki dârülimârenin (dönemin hükümet konağı) önündeki meydana açılacak şekilde planlandı.¹⁷¹

Şehrin planını Zubiâ adında bir mimar yapmıştır.¹⁷² Mimarı ile ilgili kaynaklarda pek fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece isminin Zubiâ olduğunu Mahfuz Söylemez, İbnü'l Fakih'e dayanarak (bu eserde bu ismi bulamadık) belirtmektedir.¹⁷³ Mimari yapının Kûfe'den esinlenerek inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu da muhtemelen Kûfelilerin şehrin inşası sırasında orda çalışmalarından kaynaklanmaktadır.¹⁷⁴

Vâsıt'taki evlerin kamıştan yapıldığına dair bazı rivayetler bulunmaktadır.¹⁷⁵ Yapı malzemesi bakımından kamışın kullanılması mümkün gözükmektedir. Çünkü kamış hem bölgede oldukça fazla olduğu için hem de kentin iklimine uygun olduğu için o dönem açısından tercih edilmesi makuldü. Makdisî ise tuğladan yapılan evlerin varlığından bahsetmektedir.¹⁷⁶ Bölgenin şartlarına baktığımızda tuğla ve kamıştan ya da taş ve kerpiçten evlerin yapımı münasip görünmektedir. İnşaatta kullanılan malzemenin önemli bir kısmı çevreden tedarik edilmiştir. Saray ve Haccâc Cami gibi önemli yapıtların kapıları ise Sevâd'ın Zendeverd, Derkara, Daru Vesât, Deyru Masircesân ve Şerâbit gibi yerlerden getirilmiştir. Hatta bu kapılardan biri Hz. Süleyman'a nispet edilir. Mansur Bağdat'ı kurunca kapıyı oraya götürmüştür.¹⁷⁷ İbnü'l-Fakih'ten aktarılan rivayete göre ahaliden zorla inşaat malzemesi alınması onların öfkelenirmiş ve bunu şikâyet olarak belirtmişlerdir. Fakat Haccâc bu konuda bildiğini okumuş halkın tepkisini görmezden gelmiştir.¹⁷⁸

2.2.Vâsıt'taki Camiler

Vâsıt daha önce de belirtildiği üzere cami merkezli olarak kurulmuş bir İslâm şehridir. Kent kurulunca ilk yapılan eser cami olmuştur. Bu birinci caminin konumu rahibin kıssasında geçen hikâyede değinildiği gibi eşeğinin bevlettği yerdir. Cami Haccâc tarafından yapıldığı için onun ismiyle anılmıştır. Aynı zamanda Haccâc Cami Vâsıt'taki en büyük mabetti. Şehir bu yapının etrafında gelişerek büyüdü. Corcî Zeydân bu camiyi dönemin en büyük İslâm mimari

¹⁷¹ Söylemez, “Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine”, 155.

¹⁷² Söylemez, “Vâsıt”, XLII/542.

¹⁷³ Söylemez, “Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine”, 155.

¹⁷⁴ Söylemez, “Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine”, 155.

¹⁷⁵ İbnü'l-Esîr, 437.

¹⁷⁶ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî, *Ahsenü't-Tekasîm*. (Beyrut: Daru's-Sadr, 1991), 122.

¹⁷⁷ Grabar, 97; İbnü'l-Verdî, I/187.

¹⁷⁸ İbnü'l-Fakih, 263.

örnekleri arasında saymaktadır.¹⁷⁹ Sarayının hemen dibinde inşa edilen bu yapı cuma mescidi olarak da anılırdı.¹⁸⁰

Caminin şekline bakıldığında dörtkenarı arasında küçük farklılıklar olmasına rağmen yine de kareye yakındı. Maksûre, minber, mihrap, minare ve caminin avlusunda abdest almak için şadırvan bulunmaktaydı. Ancak caminin bu önemli bölümlerinin tasviri hakkında elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.¹⁸¹ Vâsıt kentinde 1942'de bir dizi kazı çalışmaları yapıldı. Yürütülen bu çalışmada İslâm'ın ilk dönemindeki avlulu cami tasarımına ilişkin tarihi kaynakları doğrulayan bulgular ortaya çıktı. Kazıya istinaden Vâsıt Camisi kare biçiminde inşa edilmiştir. Ayrıca mimarların Kûfe camisini de taklit ettiği anlaşılmaktadır. Duvarlarının uzunluğu 104 metreydi. Namaz bölmesi aynı şekilde kible duvarına paralel uzanan beş sıralı kolonlarla bölünür. Namaz bölmesinin ortasında yöneticiler için ayrılmış olan bir maksuresi ve son derece süslü sütunları bulunmaktaydı.¹⁸² Eni iki yüz zira boyu da iki yüz zira ölçüsündedir. Bu caminin bizzat Haccâc tarafından inşa edildiği yukarıda belirtilmiştir.¹⁸³ Bundan dolayı ebatının, genişliğinin ve yüksekliğinin ne kadar olacağı ve yapının içinin nasıl olacağı gibi hususlarda elbette onun onayının ve fikrinin alındığı söylenebilir.

Büyük camilere ek olarak genellikle cuma namazı dışında şehrin mahallelerinde ve çarşı-pazarlarında Müslümanlar tarafından orada farklı zamanlarda namaz kılmak üzere yapılan mescitlerde bulunmaktaydı. Her ne kadar bu camilerin yerleri tam olarak tespit edilemese de kaynaklarda Vâsıt'ta birçok mabedin isimlerine rastlanmaktadır. Bunları bir tablo halinde aşağıda vermeyi uygun gördük.

Tablo 2. 1: Vâsıt'taki Camilerin İsim Listesi¹⁸⁴

1.	Vâsıt Ulu Camii (Haccâc Camii)
2.	Eşas b. Kays Mescidi
3.	Hâlid Mescidi
4.	Seyyar mescidi
5.	el-Musalla Camii

¹⁷⁹ Corcî Zeydân, *İslam Uygarlıkları Tarihi*, çev. Nejdî Gök (İstanbul: İletişim, 2015), 2/692.

¹⁸⁰ V. Minorsky, 97; Bahşel, 22-34.

¹⁸¹ el-Muadîdî, *Vâsıt fî'l-Asri'l-Abbâsî*, 110-114.

¹⁸² Markus Hattstein- Peter Delius, *İslam Sanatı ve Mimarisi*, (İstanbul: Literatür, 2007), 69.

¹⁸³ Streck, *Die Alte Landschaft Babylonien Nach Den Arabischen Geographen*, 325; Yâkut el-Hamevî, III/350; M. Streck, "Vâsıt". XIII/ 224; İbnü'l-Fakîh, 265; Bahşel, 22-31.

¹⁸⁴ Bahşel, 22-31-86-144-143; el-Muadîdî, *Vâsıt fî'l-Asri'l-Abbâsî*, 110-115.

6.	İbn Rakka Camii
7.	Musa b. Boğa Camii
8.	Bedir b. Abdullah Mescidi,
9.	İbn Ebi Salih Camii
10.	İbnü's-Saka Camii
11.	Rahma Camii
12.	Zenbur Camii
13.	Kusba Camii
14.	Ahmed b. Sabeh Camii
15.	el-Vâsıtın Camii

Abbâsîler döneminde de Musa b. Boğa Cami adında bir mabet inşa edilmiştir. Musa b. Boğa Abbâsî ordusunun liderliğine getirilen H. 264 yılında vefat eden bir Türk komutandır.¹⁸⁵ İbn Hurdâzbih “*Bağdat, Vâsıt, Kûfe Medâin, Basra, Hulvan, Dinever, Nihavend, Hemedan, İsfahan, Rey, Taberistan, Horasan'ın tümü, Hazar bölgesi ve Hind Keşmiri'nin kıblesi, Kâbe'nin kapısının bulunduğu duvara doğrudur. Burası kuzey kutbunun sol tarafından doğuya doğrudur.*” diyerek Kâbe'ye doğru Vâsıt'ın kiblesini tarif etmiştir.¹⁸⁶

2.3.Dârülimâre (Saray)

Vâsıt'ın bir başka önemli yapıtı da valilerin ikamet ettiği saraydır. Saraya dârülimâre de denilmiştir. Irak'ın eyalet merkezi olduğu için dârülimâre aynı zamanda bölgenin idaresinin yürütüldüğü yerdir. Yöneticiler için inşa edilen bu mekânda sonradan bazı Emevî şehzadelerinin de ikamet bilinmektedir.¹⁸⁷

Haccâc sarayını kentin en büyük mabedi olan cuma camisinden de daha büyük inşa ettirdi. Sarayının boyu dört yüz arşın büyüklüğündeydi.¹⁸⁸ Dört kapısı bulunmaktaydı. Doğu tarafında da bir mezarlık vardı.¹⁸⁹ Kubbesi yeşil olduğundan bazı kaynaklarda *el-Kubbetü'l-Hadra* denilmiştir.¹⁹⁰ Rivayete göre kapılarının büyüklüğü seksen arşın ölçüsündeydi. Saray o

¹⁸⁵ el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 115.

¹⁸⁶ İbn Hurdâzbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, 21.

¹⁸⁷ el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 115.

¹⁸⁸ Yâkut el-Hamevî, V/350; İbnü'l-Fakîh, 265.

¹⁸⁹ İbnü'l Cezvî, 200.

¹⁹⁰ Ya'kûbî, 158; M. Streck, “Vâsıt”. XIII/ 225.

kadar büyük ve ihtişamlı idi ki Vâsıt'a yedi fersah mesafesinde Fum-u Sulh kasabasından bile görünüyordu.¹⁹¹

Saray ve merkez cami yan yana yapılmıştır.¹⁹² Haccâc daha önce Basra'da iken caminin yanındaki dârülimâreyi yıktırması ve kendisine şehrin biraz dışında yeni bir saray yaptırmıştı. Yalnız Vâsıt'ta ise sarayını caminin hemen yanında yaptırdığı görülmektedir.¹⁹³ Şüphesiz Haccâc'ın Basra'daki bu tutumunun bir gerekçesi vardı. Çünkü oradaki halka ve cami cemaatine güvenmiyordu. Üstelik Basra da her an bir suikasta uğrama ihtimali de vardı. Vâsıt ise Haccâc'ın sıfırdan inşa ettiği yeni bir şehir olduğu için burada Basra'daki gibi bir tehlike yoktu. Şehirde kimlerin yaşayacaklarına kendisi karar verirdi. Dolayısıyla saray ile caminin birbirlerine yakın inşa edilmesinde bir beis görmüyordu.

Haccâc Vâsıt sarayı için hiçbir masraftan kaçınmamıştır. İnşaat bittiğinde oldukça yüksek ve ihtişamlı bir yapı ortaya çıkmıştı. Halife Mansur daha sonra Bağdat'ta sarayını inşa ederken bu büyük yapıdan etkilenip planını (temeli, eni-boyu, camii, kubbesi) örnek almıştır.¹⁹⁴ Saray ile caminin yan yana yapıldığına değinmiştik. Aslında cami ve sarayın birbirlerine bitişik olarak inşa edilmesinin arkasında yatan derin anlamlar vardır. Çünkü İslâm düşüncesinde din ve dünya birlikteliği esas alınmaktadır. Bu bütünlük sembolik bir anlam taşımaktadır.¹⁹⁵ Buna göre Müslümanlar din ve dünya işlerini bir dengede yürütmelidirler. İfrat ve tefrite düşmeden sırat-ı müstakim üzere ölçülü davranmalıdır. Ne Yahudiler gibi dünyayı ahiretin önüne geçirmek doğrudur. Ne de Hristiyan ruhbanlar gibi tamamen dünyadan el etek çekip ahirete çalışmak kabul görmüştür.

Vâsıt'ın dârülimâresi Muâviye'nin Şam'daki sarayı örnek alınarak inşa edilmiştir. Bu hükümet konağının diğer şehirlerdeki saraylardan farklı olarak çok önemli bir özelliği bulunmaktaydı. Çünkü saray neredeyse caminin iki katı büyüklüğündeydi. İslâm şehirlerinin geleneğinde o güne kadar daima mabetler saraylardan daha büyük yapılarıydı. Bu dinî bir anlayış olarak savunulurdu. Hatta sarayların şehrin ulu mabedinden büyük olmasını günah olarak görenler de vardı. Bu gelenek ilk defa Haccâc tarafından yıkıldı. Haccâc sarayını şehrin en büyük camisinden daha büyük bir şekilde yaptırdı. İlk defa benimsenmiş bu tercih, İslâm

¹⁹¹ Bahşel, 23.

¹⁹² Bahşel, 22; el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l- Abbâsî*, 115; Streck, *Die Alte Landschaft Babylonien Nach Den Arabischen Geographen*, 325; M. Streck, "Vâsıt". XIII/223; Can, Y. (1991). *İslâm Şehirlerinin H. 1-3. Y.Y. Fizikî Yapısı*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü. 70.

¹⁹³ Can, *İslâm Şehirlerinin H. 1-3. Y.Y. Fizikî Yapısı*, 71.

¹⁹⁴ M. Streck, "Vâsıt". XIII/ 226.

¹⁹⁵ Söylemez, "Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", 156.

mimari tarihinde büyük bir değişim yaşanmasına sebep oldu. Artık buna benzer Bağdat ve Samarra gibi yerlerde birçok saray, şehrin büyük mabedinden daha büyük ve daha ihtişamlı yapıldı.¹⁹⁶ Bu hareket aynı zamanda Emevîler'in dinî anlayışının da bir göstergesi olmuştur; Onların dünyayı dine tercih ettiklerini savunanların elinde güçlü bir tez oluşturmuştur.¹⁹⁷

Darü'l-imare, Emevî erken İslâm seküler sanatının en görkemli ve en özgün yapıları arasındadır. Sarayın henüz yeteri kadar kazı çalışmaları yapılmamıştır. Ancak bu sarayın şeklinden ve avlusundan anlaşılabileceği üzere burada divanlar, şurta teşkilatı gibi devlet idaresinin farklı bürolarının bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁸

Emevîler'in Irak'taki son valisi İbn Hübeyre Abbâsîler'in saldırılarına karşı en son şehir olarak Vâsıt'a sığınmıştır. Nitekim burası savunma amaçlı kullanılmıştır. Uzun süren direnişin ardından şehir düşünce Mansur Vâsıt sarayını yıkıp harap etmiştir.¹⁹⁹

2.4.Vâsıt Kalesi

Askerî bir yerleşim olmasının yanında Irak idarî merkezi görevini de üstlenen Vâsıt tarihteki en güvenli şehirlerdendi. Emeviler döneminde kentin etrafında hendeklerin ve surların olduğu birçok kaynaktan geçmektedir.²⁰⁰ Abbâsîler devrinde de şehrin batı yakasında bir surun varlığından söz edilmektedir. Ancak Vâsıt siyasî iç çekişmelerin merkezinde olmasından ötürü tarih boyunca birçok istilaya ve savaşa tanıklık ettiğinden bu surların hiçbirisi günümüze kadar gelmeyi başaramadı.²⁰¹

Bahşel Vâsıt'ın iki sur ve hendeklerle çevrildiğini diğer taraftan Dicle kıyısıyla bütünleşerek güvenli ve zapt edilemez bir kent olduğunu nakletmektedir.²⁰² Kentin kalesi ve surları dönemin şartlarına göre çok müstahkem bir şekilde inşa edilmişti. Nitekim Abbâsîler'in Emevî hanedanından aldıkları en zor ve en son şehir Vâsıt olmuştur. Abbâsîler tüm güçleriyle şehri muhasara ettiğinde İbn Hübeyre yirmi bin kişilik bir kuvvetle on bir ay boyunca mukavemette bulunmuştu.²⁰³ Hatta İbn Hubeyr'in surların etrafında hendek kazdığını da rivayetler arasındadır.²⁰⁴ Ancak Mervân'ın ölüm haberi üzerine İbn Hubeyre müzakereye razı

¹⁹⁶ Söylemez, "Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", 157.

¹⁹⁷ Söylemez, "Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", 157; Beksaç, XI/104-108.

¹⁹⁸ Grabar, 198.

¹⁹⁹ İbn Hallikân, 319.

²⁰⁰ Bahşel, 22; İbnü'l-Fakîh, 328; Streck, *Die Alte Landschaft Babylonien Nach Den Arabischen Geographen*, 319.

²⁰¹ el-Muadîdî, *Vâsıt fî'l-Asri'l-Abbâsî*, 109.

²⁰² Bahşel, 24.

²⁰³ İbn Haldûn, *Kitabü Tercümanü'l-İber ve Divanu'l-Mübtadei ve'l-Haber Fi Eyyami'l-Arap ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Asarahum Min Züveyi's-Sultanu'l-Ekber (Kitâbü'l-İber)*, III/159.

²⁰⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Siyeru A'lâmu Nubelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvud (Müessesetü'r-Risâle, 1985), 6/56-57; İbnü'l-Fakîh, 328.

olmak zorunda kalmıştır. Her iki tarafı memnun edecek bir uzlaşya varmalarına rağmen yine de İbn Hubeyre Abbâsîler tarafından öldürülmüştür.²⁰⁵ Emevî bayrağının dalgalandığı son kale burası olmuştur. Böylelikle Emevîler'in en korunaklı şehri olan Vâsıt'ın düşmesiyle Emevî döneminin de sonuna gelinmiştir.²⁰⁶

2.5.Vâsıt'ın Çarşı ve Pazarları

Vâsıt kurulurken pazar yeri de merkezî unsurlar arasında tasarlanmıştır. Şehrin başyapıtlarından olan mescit, saray ve meydanın bir parçası olarak kabul edilir. Pazar yeri saray ile caminin doğu tarafına yerleştirilmiştir. Vâsıt'ın çarşı pazarı büyük olup devrin zengin tacirlerinin uğrak noktasıydı. Tıpkı Filistin'deki şehirlerde olduğu gibi farklı ve çok çeşitli çarşıları bünyesinde barındırmaktaydı. Bu çarşılarda her meslek erbabından tüccarları bulmak mümkündü. Çarşı doğuda Dicle kıyısına güneyde Darbu'l-Harazin'e kadar geniş bir araziye uzanıyordu. Ayrıca çarşıda günümüze benzer pasaj mescitleri gibi küçük çaplı mabetler de mevcuttu.²⁰⁷

Çarşının nizamı bizzat Haccâc'ın isteğine göre planlanmıştır. Merkezde her esnaf grubunun ayrı ayrı pazar yerleri bulunurdu.²⁰⁸ Vâsıt'ta eczacılar (aktarlar) pazarı, halıcı-kilimciler pazarı, demirciler pazarı, sakatatçılar pazarı ve koyun pazarları bulunmaktaydı. Ayrıca rivayetlere göre Haccâc her bir çarşıda mutlaka bir sarrafın bulunmasını da emretmişti.²⁰⁹ Bu o dönemin ticarî yapısı için önemli bir detaydır. Çünkü sarraflar o dönemde günümüzün döviz bürolarının ve bankalarının görevini yapmaktaydı. Konum olarak kentin bölgenin yol güzergâhının ortasında olduğunu ifade etmiştik. Gemiler Dicle üzerinden Vâsıt'a ulaşp burada yüklerini boşaltıp doldurabiliyorlardı. Bu önemli stratejik konumu nedeniyle şehrin çarşısında her türlü ürüne ulaşabilmek mümkündü.

2.6.Vâsıt Hapishanesi (Dimas)

İdarî merkezin ve yöneticilerin olduğu her şehirde hapishanelerin varlığından bahsetmek mümkündür. Vâsıt'ta da birçok kaynak büyük bir hapishanenin varlığından söz etmektedir.²¹⁰ Çünkü Irak'ın genel valilik görevini üstlenen Haccâc mevcut hapishaneleri yeterli görmediğinden dolayı yeni zindanlar yaptırmıştır. Bu yerlerden biri de Dimas ismiyle

²⁰⁵ Wellhausen, 260.

²⁰⁶ Taberî, 408.

²⁰⁷ Makdisî, 122.

²⁰⁸ İbnü'l-Fakîh, 265; İbnü'l Cezvî, 200; Bahşel, 39.

²⁰⁹ İbnü'l Cezvî, 200; Bahşel, 39; el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 105-106.

²¹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX/156; İbnü'l Cezvî, 337; Bahşel, 24; Kazvîni, 100; Yâkut el-Hamevî, II/545; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 403.

müsemma Vâsıt'taki meşhur hapishanedir.²¹¹ Ayrıca bu zindan Haccâc'ın hapishanesi olarak da bilinmektedir.

Dimas'ın lügat anlamı *ışık ve rüzgâr almayan, yer altındaki karanlık mekanlar* demektir.²¹² Aynı zaman da yer altına kazılan derin kuyu anlamına da gelir.²¹³ Şehrin batı tarafına dârülimâre ile bitişik olarak inşa edilmiştir. Dimas karanlık daracık hücreleriyle ve diğer fizikî şartlarıyla mahkûmlar için başlıca bir işkence yeri idi. Kışın soğuktan yazın sıcaktan mahkûmlar perişan oluyorlardı.²¹⁴ Mimarî yapısı Bizans'tan esinlenmiştir. Çünkü daha önce Arap yarımadasında böyle bir hapishaneye rastlanılmamaktadır.²¹⁵ Bu hapishane birçok Arap şiirine konu olmuştur. Kendisine doğrudan ya da dolaylı birçok atıfta bulunulmuştur.²¹⁶

İbn Kesîr *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eserinde Haccâc'ın öldürdüğü adamların sayısının yüz yirmi bin civarında olduğunu ve onun ölümünde Dimas'tan seksen bin esirin (50 bin erkek 30 bin kadın) serbest bırakıldığını nakletmektedir.²¹⁷ Halîfe b. Hayyât ise Sa'id b. el-Müseyyib, Urve b. ez-Zübeyr, Ebû Seleme b. Abdurrahman b. Avf, Ebû Bekr b. Abdurrahman b. el-Haris b. Hişâm, Hubeyb b. Abdullah b. ez-Zübeyr, Cabir b. Zeyd, Temim b. Tarife ve İbrahim b. Yezîd et-Teymi (muhaddis ve fakih tâbi'î'den bir zat) gibi şahısların Haccâc'ın hapishanesinde öldüğünü söylemektedir.²¹⁸

Dimas gibi kale hapishanelerinde oldukça sıkı güvenlik tedbirlerinin alınmasına rağmen bazen mahkûmların kaçıp firar etmelerine engel olunamıyordu. Örneğin Haccâc tarafından hapsedilen Yezîd b. Mühelleb ve kardeşleri gardiyanlara içki içirip onların sarhoş olmalarını sağlamıştı. Ardından gardiyan kıyafetlerini giyerek buradan hapishanesinden firar etmişlerdir.²¹⁹

Rivayete göre Haccâc mahkûmları gündüz tek kişilik koğuşlara hapsedip geceleri açık bir alanda toplamaktaydı. Yazın sıcak, kışın soğuk ve yağışa karşı korunaksız bu alanda mahkûmlar hava almak ve volta atmak toplanmıyorlardı. Adeta işkence çekmeleri için zorla

²¹¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX/156; İbnü'l Cezvî, 337; Bahşel, 24; Kazvîni, 100; Yâkut el-Hamevî, II/545; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 403.

²¹² Cemâlüddîn İbn Manzûr İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, (Beyrut: Daru's-Sadr, 1993), VI/87-88.

²¹³ İbn Manzûr, VI/88.

²¹⁴ Kazvîni, 100; Yılmaz, "Emevî Valisi Haccâc b. Yûsuf'un Zindanları", 12.

²¹⁵ Yılmaz, "Emevî Valisi Haccâc b. Yûsuf'un Zindanları", 12.

²¹⁶ Müberred, 65.

²¹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 9/156; İbnü'l Cezvî bu rakamın 30 bin olduğunu söyler. İbnü'l Cezvî, 337. Kazvîni ise mahkûm sayısını 20 bin olarak belirtmektedir. Bk. Kazvîni, 100.

²¹⁸ Halife bin Hayyat, 366.

²¹⁹ Yılmaz, "Emevî Valisi Haccâc b. Yûsuf'un Zindanları", 6.

meydana getiriliyorlardı.²²⁰ Hatta burada zincirlere vurulmak suretiyle insanlara işkence edilmekteydi.²²¹ Bazı rivayetlerde de on altı bin çıplak mahkûmun kışın soğukta yazın sıcakta eza gördüğü yer almaktadır.²²² Julius Wellhausen gibi bazı tarihçiler Haccâc'ın samimi bir Müslüman olduğunu belirterek ona atfedilen zalimlik sıfatının mübalağa olduğunu söylerler. Öldüğünde 50.000 erkek ve 30.000 kadının zindanda olduğu ile 120.000 veya 130.000 kişiyi öldürdüğü iddialarının Haccâc'a karşı uydurulmuş bir ithamdan ibaret olduğu bu yazarlarca dile getirilmektedir.²²³

Haccâc dönemindeki zindanların arka planında yatan farklı sebepler bulunmaktadır. Konunun daha iyi anlaşılması için resme geniş çerçeveden bakmak gerekmektedir. Çünkü Emevîlerin o dönem için takınmış oldukları politika bu şekilde sert ve acımasızdı. Haccâc da birliği sağlamak için derin devletin adeta polisi ve jandarmasıydı.²²⁴ Böylece sorumluluk ona yüklenmiştir. Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705) döneminde iç ayaklanmalar olabildiğince artmıştı. Sık sık isyanlarla devlet otoritesi zayıf düşürülüyordu. Bundan dolayı güvenlik önlemleri artırılmıştır. Otoriteye isyan eden herkes müsamaha gösterilmeden cezalandırılmıştır. Velîd b. Abdülmelik (86-96/705-715) dönemine gelince yine her türlü muhalefet susturulmaya çalışılmıştır. Halife akrabalarının da aralarında bulunduğu hasımlarını saray zindanına attırmıştır. Velîd Haccâc'ın başını çektiği yerel yöneticilere haber göndererek muhaliflerin veya toplum ahlakına aykırı davranışlar sergileyenlerin tutuklanıp hapsedilmesini bizzat emretmiştir. Gözden kaçırılan bir diğer konu ise Abdullah b. Zübeyr'in inşa ettiği Mekke'deki Arîm Zindanı'nın yine Şîî Muhtar es-Sekafî'nin Kûfe'deki zindanlarının en az Haccâc'ın zindanları kadar kötü ve ürpertici olmasıdır.²²⁵

Haccâc'ın vefatında bu hapisanede bulunan mahkûm sayısının elli bin erkek ve yirmi bin kadına ulaştığı rivayet edilmektedir. Mahkûm sayıları hakkında rivayetler arasında farklılık gözükse de sonuç olarak bu hapisane de birçok sayıda insanın tutsak olduğu gerçektir. Yine Dimas'ın çok geniş bir alan üzerine kurulduğu ve bölgedeki diğer hapisanelerden daha büyük olduğu bu hakikati ispatlamaktadır. Ayrıca burada birçok kadın mahkûmda bulunmaktaydı.²²⁶ Yalnız zindanda kadın ve erkek mahkûmların bir arada çıplak olarak tutulduğuna ve

²²⁰ Yılmaz, "İtaatkâr Toplum Oluşturma Aracı Olarak İşkence (Emevî Örneği)", 96; Yâkut el-Hamevî, XIII/545.

²²¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 403; Yılmaz, "İtaatkâr Toplum Oluşturma Aracı Olarak İşkence (Emevî Örneği)", 97.

²²² Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, 138.

²²³ Lammens, "Haccâc b. Yûsuf"; Yılmaz, "Emevî Valisi Haccâc b. Yûsuf'un Zindanları", 8; Delice, 455.

²²⁴ İhsan Süreyya Sırma, *Müslümanların Tarihi*. (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), III/377.

²²⁵ Yılmaz, "Emevî Valisi Haccâc b. Yûsuf'un Zindanları", 7.

²²⁶ Yılmaz, "Emevî Valisi Haccâc b. Yûsuf'un Zindanları", 8

mahkûmların aç aslanların önüne atılarak feci bir biçimde öldürüldüğüne dair rivayetler gerçekte bağdaşmamaktadır.²²⁷

2.7.Vâsıt'taki Nehirler, Sulama Kanalları ve Köprüler

Sulama kanallarının bol olduğu bir güzergahta kurulan Vâsıt bu yönüyle nadir kentlerdendi. Bu bölgede birçok doğal nehirler ve yapay sulama kanalları bulunmaktaydı. İbnü'l-Fakîh Dicle ve Zap nehirlerinden dolayı buraya *cennet gibi bir yer* demiştir.²²⁸ Kazvînî ise Vâsıt'ı öve öve bitiremez.²²⁹ Batîha bölgesinde ondan daha güzel bir şehrin olmadığını havası temiz güzel, suları soğuk ve berrak, yeşilliklere bürünmüş masalsı bir yer olduğunu anlatmaktadır. Dicle nehrinin ikiye böldüğü her köşesinde köşkerin, bağların ve bahçelerin bulunduğu eşsiz bir yerdir. Toprağı oldukça verimli olduğu için her çeşit mahsulatın bol yetiştiği Irak'ın en bereketli ve en güzel kentiydi.²³⁰ Kazvînî, eğer ihracat engellenseydi burada yetişen ürünlerin bütün ülkeye yeterli geleceğini dile getirmektedir.²³¹

Vâsıt'ta doğal nehirlerin yanında ziraat için ya da sel baskınlarını önlemek için çeşitli kanallar da bulunmaktaydı. Haccâc uzun süren iç karışıklıklardan dolayı istikrarın bozulduğu bu bölgede halkın refahını yeniden sağlamak için sulama kanalları ve bentler oluşturmuştur.²³² İbnü'l-Fakîh Haccâc'ın bu bölgede kamışları söktürdüğünü ve Çin kanalını kazdığını nakletmektedir.²³³

Kent ve civarında kanalların çokça bulunmasından dolayı bunların üzerine ulaşımın daha rahat ve hızlı yapılması için köprüler inşa edilmiştir. Başta Dicle olmak üzere diğer nehirler için de birçok köprü yapılmıştır.²³⁴ Rivayetlere göre Vâsıt'taki büyük köprü önce ahşaptan yapılmıştı. Zamanla sel baskınlarında tahrip olup yıkılınca dönemin Vâsıt valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî (ö. 126/743) Hişâm b. Abdülmelik'e (ö. 125/743) mektup göndererek yeni bir köprü inşa etmek için ondan onay istemişti. Yapılan müracaattan sonra gereken izni alan Hâlid büyük paralar harcayarak Vâsıt'ta taştan bir köprü inşa ettirmiştir.²³⁵

²²⁷ Yılmaz, "Emevî Valisi Haccâc b. Yûsuf'un Zindanları", 13.

²²⁸ İbnü'l-Fakîh, 144.

²²⁹ Kazvînî, 478.

²³⁰ V. Minorsky, 97.

²³¹ Kazvînî, 478.

²³² Delice, 457.

²³³ İbnü'l-Fakîh, 262.

²³⁴ Bahşel, 24; Streck, *Die Alte Landschaft Babylonien Nach Den Arabischen Geographen*, 319; Sirâceddin İbnü'l-Verdî İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-'acâ'ib ve Ferîdetü'l-ğarâ'ib*, thk. Enver Mahmut Zenati (Kahire: Mektebetü'l-Sekafet'u İslamiye, 2008), 120.

²³⁵ Streck, *Die Alte Landschaft Babylonien Nach Den Arabischen Geographen*, 320.

Bu nehirler aynı zamanda gemi taşımacılığı içinde elverişliydi. O dönemde debisi o dönemde çok güçlü olduğundan Dicle nehrine atıyla giren bir kişi kaybolurdu.²³⁶ Hatta filleri taşıyabilecek kadar büyük gemiler bu nehirlerle buraya ulaşmaktaydı. Nitekim Sind bölgesindeki valilerin Haccâc için hediye olarak gemi ile bir fil gönderdikleri rivayet edilmektedir.²³⁷ Aynı zamanda nehir yoluyla kent uluslararası ticarete açılmıştır. Orta çağda Basra, Vâsıt, Ahvaz, Fâris, Umman, Yemâme, Çin ve Bahreyn'den gelen bütün gemiler Dicle vasıtasıyla Bağdat'a kadar ulaşıp yüklerini doldurup boşaltırlardı.²³⁸

Ünlü coğrafyacı Yâkût el-Hamevî de eserinde nehirlerle müstakil bir başlık açmıştır. Önemli seksen küsur nehrin ismini teker teker zikretmiştir. Saydığı bu nehirlerin kırk ikisi Basra, Vâsıt ve Ahvaz bölgesindedir.²³⁹ Yine Yâkût Vâsıt'tan sonra Dicle nehrinin beş kola ayrıldığını ve bu kollarının herbirisinde de gemilerin rahatlıkla seyrüsefer yapabildiğini belirtmektedir.²⁴⁰

Kaynaklarda ulaştığımız nehirlerin ve kanalların isimlerini tespit etmeye çalıştık. Her bir nehrin ismi farklı farklı menbalarda yer aldığı için bunlar bir tablo halinde bunların isimleri aşağıdaki verilmiştir.

Tablo 2. 2: Vâsıt'taki Nehirler'in İsimleri²⁴¹

Vâsıt'taki Nehirlerin İsimleri	
1.	el-Ğerraf
2.	Fem'u-sulh
3.	Mubarek
4.	el-Mazar
5.	el -Berîd
6.	Emsar
7.	Abdisî

²³⁶ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, 1995, 5/349.

²³⁷ Streck, *Die Alte Landschaft Babylonien Nach Den Arabischen Geographen*, 327.

²³⁸ Kadir Kan, (2010). *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat, (145-232/762-847)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, 229.

²³⁹ Mustafa Demirci, "Emevîler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi", *İSTEM* 9 (01 Aralık 2007), 73.

²⁴⁰ Yâkût el-Hamevî, XIII/442.

²⁴¹ Bahşel, 43; Yâkût el-Hamevî, 319-322; Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, *Kitâbü'l-Hayevân*, (Beyrut: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 2002), 164.

8.	Feruh
9.	Îsa
10.	Kefta
11.	Mûlûk
12.	Fadl
13.	Ca'fer
14.	Dicle

2.8.Vâsıt'taki Mahalleler, Köyler, Caddeler ve Mezarlıklar

Vâsıt'ta irili ufaklı birçok köy, kasaba ve mahalle bulunmaktaydı. Bugün sadece kaynaklarda geçen yerlerin isimlerine ulaşmaktayız. Elbette kaynaklarda bulunmayan ve bunların haricinde unutulmuş birçok köy ve mahalle de mevcuttur. Ayrıca Hâccac'ın bu bölgede bazı köylerin isimlerini değiştirdiği bundan dolayı halkın tepkisine neden olduğu rivayet edilmektedir.²⁴²

Caddelere gelince, sarayın (dârülimâre) dört kapısı bulunmaktaydı. Bu kapılara açılan, her biri seksen arşın (40) metre genişliğinde; el-Havd, el-Hatib, el-Divan, eş-Şârani, adlarında dört ana cadde vardı.²⁴³ Cadde ve mahallelerin bir kısmı oraya yerleşen unsurların adıyla anılırdı. Bir kısım caddeler de şahıs isimleri ile müsemmaydı. Vâsıt'ta Buhârâ kökenli Türklerin adıyla anılan bir cadde de bulunmaktaydı.²⁴⁴ Eski kaynaklarda geçen önemli mahalle isimleri şöyledir; Muhallet-u Anbariyy, Muhallet-u Zeydiyye, Muhallet-u Zübeydiyye, el-Razzazin mahallesi, el-Hazamun ve Burcuniyye mahalleleri yer almaktadır.²⁴⁵

Tablo 2. 3: Vâsıt'taki Köy Kasaba ve Mahalle İsimleri²⁴⁶

<i>Köy ve Kasaba İsimleri</i>	<i>Mahalle İsimleri</i>
Şelmegân	Serifin
Daverdan	Verrakin
Badraî	Babu'l Zab

²⁴² Müberred, 73.

²⁴³ el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 104-105.

²⁴⁴ Yâkut el-Hamevî, V/63; Söylemez, “Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine”, 159.

²⁴⁵ Bahşel, 25.

²⁴⁶ Zehebî, 347; Yâkut el-Hamevî, 410; Kazvînî, 366; Bahşel, 36.

Hevzi	Keratisin
Caban	Kutubiyyin²⁴⁷
Dundil	Mahallet-u Huzaiyye²⁴⁸
Heddadiyye	Muhallet-u Zübeydiyye
Farus	Mahallet-u Şarkiyye²⁴⁹
Cebbul	Mahallet-u Burcuniyye
Cercereya	Mahallet-u Anbariyye
Kenâd	Muhallet-u Razzazin
Hümaniyye	Muhallet-u Zeydiyye
Şafiya	Mahallet-u Ben-i Dalan²⁵⁰
Fem’u Dubul	Mahallet-u Enbariyye²⁵¹
Mubarek	
Es-Sekatiyye	

Her İslâm şehrinde olduğu gibi Vâsıt’ta da mezarlıklar, kabristanlar bulunmaktaydı. Bahşel Vâsıt’ın doğu tarafında Haccâc tarafından yaptırılan bir mezarlıktan bahseder.²⁵² Yâkût el-Hamevî kenti ziyareti sırasında el Burcuniyye mahallesinde Said b. Cubeyr adında önemli bir kişinin mezarı ve türbesinin orda bulunduğunu kaydetmektedir.²⁵³

Vâsıt’ta her mahallenin kendilerine ait müstakil mezarlığı vardı. Bu mezarlıklardan bazılarının sadece kaynaklarda isimleri bize kadar ulaşabilmiştir. Bunların isimleri şunlardır; Zanbur mezarlığı, Kasbah Camii mezarlığı, Rahma Cami Mezarlığı, el-Musalla Mezarlığı, Seketi’l-Arab Mezarlığı, Ra's Darbu'l-Havd Mezarlığı ve Daverdan Mezarlığı.²⁵⁴ Muhtemelen bu mezarlıklar sadece Vâsıt merkezindeki mezarlıklar değil aynı zamanda Vâsıt yakınındaki köy mezarlıklarının isimleri de olabilir.

²⁴⁷ Abdulkadir Selman el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 102-103.

²⁴⁸ Bahşel, 109.

²⁴⁹ Bahşel, 25.

²⁵⁰ Bahşel, 89.

²⁵¹ Bahşel, 25.

²⁵² Bahşel, 39.

²⁵³ Yâkut el-Hamevî, II/252.

²⁵⁴ el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 107.

2.9.İklimi ve Bitki Örtüsü

Daha önce Vâsıt'ın ikliminin ve havasının yaşam için elverişli olduğuna değinmiştik. Güzel bir iklime sahip olan kent Irak'ın en güzel şehridir.²⁵⁵ Toprağı verimli olduğundan birçok bitki türü yetişmektedir. Kazvînî bağ bahçelerden ve meyve ağaçlarından bahsederken burada yaşayan insanların adeta cennette yaşıyormuş gibi tasvir eder.²⁵⁶ Şehir suyunun bolluğu ve toprağının verimliliği nedeniyle tarıma elverişli bir yerdirdi.²⁵⁷ Ayrıca havasının mutedil olmasından dolayı Basra ile kıyaslandığında daha sağlıklı bir yapıya sahip olduğu söylenebilir.²⁵⁸ Buna rağmen İbnü'l-Esîr bir rivayetinde Vâsıt'ta bir zamanlar karın yağdığından ve yirmi gün yollarda kalıp erimediğinden bahseder.²⁵⁹

Hemen her kaynak Vâsıt'ı bağı bahçesiyle ünlü bir şehir olarak anlatır. Mes'udi Vâsıt ile Basra arasında fundalıkların geniş ovalarda yeşerdiklerinden bahseder.²⁶⁰ Şehir başta sazlıkları, palmiye ağaçları, hurma ağaçları ve diğer ağaçlarıyla yeşilliğin her tonuna sahip bir yerleşim yeri idi. Batı tarafı ise çöllerle kaplıydı.²⁶¹

2.10. Divanlar

Divan defterleri İslâm tarihinde ilk defa Hz. Ömer döneminde tutulmuştur. Devletin hesap ve kitap işinin zabt-u rapt altına alınması için bu defterler oluşturulmuştur.²⁶² Sevâd ve diğer Irak bölgelerinin haraç defterleri eskiden Farsça yazılırdı. Haccâc Irak'a vali olunca Zâdân Ferruh Bîrî'yi kâtibi yapmıştı.²⁶³ Zadan Fars kökenli bir kâtip olduğu için divanları Farsça tutardı. Zadan ölünce onun yerine Salih b. Abdurrahman geçti. Salih b. Abdurrahman Haccâc'a hem kâtiblik hem de tercümanlık yapardı. Aynı zamanda Farsçayı iyi bildiği için Haccâc'ın emri üzerine divan defterlerini Farsçadan Arapçaya çevirdi.²⁶⁴ Böylelikle artık divanlar ilk defa Haccâc'ın döneminde Arapça tutulmaya başlandı.

Bir rivayete göre ise Zadan Abdurrahman b. Eş' as ile yapılan savaşta öldürülünce Haccâc onun yerine Salih'i getirmiş ve ona divan kayıtlarının Farsçadan Arapça'ya tercüme edilmesini emretmiştir. Salih b. Abdurrahman da zaten bu işi daha önceden İranlı Zadan'dan

²⁵⁵ V. Minorsky, 97.

²⁵⁶ Kazvînî, 478.

²⁵⁷ Bahşel, 25.

²⁵⁸ Streck, *Die Alte Landschaft Babylonien Nach Den Arabischen Geographen*, 328.

²⁵⁹ İbnü'l-Esîr, 169.

²⁶⁰ Mes'ûdî, *Muruc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, 2011, 120.

²⁶¹ Streck, *Die Alte Landschaft Babylonien Nach Den Arabischen Geographen*, 328; Yâkut el-Hamevî, V/350.

²⁶² Abdülazîz ed-Dûrî, (1994). "Divan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (IX/377-381). İstanbul: TDV Yayınları.

²⁶³ Halife bin Hayyat, 369.

²⁶⁴ Belazurî, *Futûhu'l-Büldan*, 341.

öğrenmişti.²⁶⁵ Divanların ilk defa Arapça olarak yazdırılması Haccâc'ın girişimleriyle gerçekleşmesi yeni bir dönemin başlangıcı oldu. İslâm dünyasında artık birçok divan defteri o dönemden itibaren Arapça olarak kayıtlara geçti. Böylelikle Haccâc Irak divanlarında Arapça kullanılmasını emreden ilk yönetici olarak tarihe geçerek resmi divan dili olan Farsça'nın yerine Arapça'yı zorunlu kıldı.²⁶⁶

2.11. Amiller, Kâtipler ve Şurta Polis Teşkilatı

Vâsıt'taki memurların çoğu Irak'a dışarıdan gelen insanlardan oluşmaktaydı. Bunlar hakkında pek detaylı bilgi mevcut değildir. Sadece bazılarının isimleri kaynaklarda yer almaktadır. Haccâc'ın iki önemli kâtibinden olan Zadan ve Abdurrahman'dan yukarıda bahsedilmiştir.

Şurta (polis) teşkilatı Musa b. Vecih el-Himyeri, Mühasır b. Sehim et-Tai, İkrime b. el-Evsafi Himyeri ve Ebû Alake es-Sekseki adlarındaki Suriyeli askerlerden müteşekkildi.²⁶⁷ Hâlid el-Kasri'nin valiliği zamanında ise polis teşkilatının başına Amr b. Abdula'la el-Hakemi getirilmiştir. Haraç divanına ise Haccâc b. Umeyr atanmıştır.²⁶⁸ Yezîd b. Ömer b. Hübeyre zamanında Polis Teşkilatı Başkanlığına Ziyâd b. Süveyd el-Müri tayin edilmiştir.²⁶⁹ Ömer b. Hubeyr ve İyas b. Muâviye de bir dönem Vâsıt'ın çarşı sorumlusu olarak görev yapmıştır.²⁷⁰

²⁶⁵ Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir (Ankara: Yenişafak Yayınları, 2004), I/333.

²⁶⁶ Delice, 454.

²⁶⁷ Halife bin Hayyat, 369.

²⁶⁸ Halife bin Hayyat, 419.

²⁶⁹ Halife bin Hayyat, 491.

²⁷⁰ Vekî, I/353; Bahşel, 84.

3. VÂSİT'İN DEMOGRAFİK YAPISI VE SOSYO-EKONOMİK DURUMU

3.1. Demografik Yapı

Vâsıt'ın karşı yakasında bulunan Kesker önceden Perslerin ve Nabatilerin yaşadığı bir Sâsânî kasabası olduğu için dolayısıyla bu bölgenin yerel halkı İranlılardan müteşekkildi. Şehir kurulunca ilk zamanlarda sadece Araplar ve Türk askerleri oraya yerleşmiştir. Haccâc yerel halk olan İranlıların oraya göç etmelerine müsaade etmedi. Haccâc'ın ölümünden sonra diğer unsurlar da gelip kente yerleşmişlerdir. Kent zamanla büyüüp gelişince doğu ve batı yakaları birleşip bir bütün oldu. Artık Araplar ve Arap olmayanlar birbirlerine karışık bir şekilde yaşamışlardır.²⁷¹ Daha sonra buraya ilk zamanlarda yerleşmeleri yasak olan dihanlar da (İranlı çiftçiler) gelmişlerdir. Ayrıca bedevilerin ve kölelerin de Vâsıt'a yerleştiklerine dair rivayetler bulunmaktadır.²⁷²

Bahşel şehrin bilginleri ve elit tüccarları ile şöhret bulduğunu belirtmektedir.²⁷³ Ayrıca Vâsıt'ta ilk dönemlerde sahâbelerin de yaşadığına ilişkin rivayetler bulunmaktadır. Kaynaklara yansıyan bazılarının isimleri şunlardır: Enes b. Malik, Nafi'i (Resulullah'ın azatlı kölesi), Ebü'l-Gâdiye, Semrâ bnt Nüheyk (Hz. Peygamber tarafından muhtesip olarak görevlendirilen ilk kadın sahâbî), Ümmü Malik el-Büheyzi ve Ümmü Asım.²⁷⁴ Yine Bahşel kent kurulup iskâna başladığında burada ilk doğan şahsın isminin *Amr b. Cabir b. El-Ezher El-Himyari Ebû El Müşri'fi* olduğunu söylemektedir.²⁷⁵ İbn Battuta da Seyahatnamesi'nde Vâsıt'ta oturanların Irak halkının en seçkinleri olduğunu belirtmektedir.²⁷⁶ Ayrıca şehirde Arapların, Farsların, Türklerin ve Kürtlerin beraber kardeşçe yaşadıklarına dair pek çok rivayet bulunmaktadır.²⁷⁷

Şehirde kölelerin de yaşam sürdüğüne dair rivayet İbn Hallikân da yer almaktadır. Hatta Haccâc'ın Vâsıt'ta köleleri zorla çalıştırdığını onlara iyi muamelede bulunulmadığını gören bazı kanaat önderlerinin bundan rahatsız olup onu gerekli mercilere şikâyet ettiği de kaydedilmektedir.²⁷⁸ Mevaliler ve köleler şehrin inşasında çok büyük oranda kol gücü ihtiyacını karşılamaları için dışardan getirilmişti. Bu unsurların da daha sonraları kentte kalıp yaşadıkları mümkün gözükmektedir. Bunların bir kısmı zamanla Müslüman olup Arapça öğrenmişlerdir.

²⁷¹ Bahşel, 23; Streck, *Die Alte Landschaft Babylonien Nach Den Arabischen Geographen*, 319.

²⁷² Mes'ûdî, *Muruc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, 220; Ramazan Altınay, *Emevîlerde Günlük Yaşam*. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 41.

²⁷³ Bahşel, 25.

²⁷⁴ Bahşel, 42.

²⁷⁵ Bahşel, 41.

²⁷⁶ İbn Battûta, 260.

²⁷⁷ Ya'kûbî, 158; İbn Haldûn, *Kitabü Tercümanü'l-İber ve Divanü'l-Mübtadei ve'l-Haber Fi Eyyami'l-Arap ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Asarahum Min Züveyi's-Sultanu'l-Ekber (Kitâbü'l-İber)*, III/509; Bahşel, 23.

²⁷⁸ İbn Hallikân, 194.

Çünkü Bahşel *Târîhu Vâsıt* adlı eserinde birçok hadis naklinde ve senet zincirinde mevalilerin ismini zikretmektedir.²⁷⁹ Ayrıca kent Irak'ın merkezi olduğu için ordular buradan sefere çıkar ve tekrar buraya dönerlerdi. Dolayısıyla Arap İslâm ordularının Doğu'da kaydettiği büyük zaferler neticesinde buraya çok sayıda esir de getirilmiştir. Bu tutsaklar daha çok askerî alanlarda ve ordu evlerinde istihdam edilirdi. Ayrıca sanayi, ticaret ve tarım gibi işlerde de çalıştırılırdı.²⁸⁰ Vâsıt'ta yaşam süren temel unsurlar aşağıda ayrı başlıklar altında verilecektir.

3.1.1. Araplar

Vâsıt'ın baştan itibaren kurucu unsuru Araplar olmuştur. İlk yıllarda Şamlı Arap askerler ve Haccâc b. Yûsuf el-Sekafî'nin yanında ona eşlik eden Arap kabileleri ve boyları gelip yerleşmişlerdir.²⁸¹ Daha sonra da Hicaz taraflarından bazı Araplar bu şehre iskân edilmiştir. Dolayısıyla burası bir Arap kenti idi. Yani kentin esas halkı Araplardır denilmesinde bir sakınca yoktur.²⁸²

Araplar Emevîler'in sonuna kadar Vâsıt'ta siyasî ve askerî etkinliğini sürdürmüşlerdir. Bu vakte kadar şehrin yönetimi ve bürokrasisi Araplar'ın kontrolündeydi. Emevîler'den sonra bu tablo değişmiştir. Araplar zayıflayıp imtiyazlarının birçoğunu kaybetmiştir. Türkler Irak'ta kontrolü ele geçirip egemenlik ve nüfuz sahibi olmuşlardır. Büveyhîler ve Selçuklular devrinde de bu durumlarını korumuşlardır. Araplar Emevîlerden sonra yönetimden ziyade ticaret ve serbest meslek, ilim, kadılık, vaizlik ve camii imamlığı gibi dinî görevlerde bulunmuşlardır.²⁸³

3.1.2. Türkler

Şehrin ilk sakinlerinin Suriyeli askerler ve Araplar olduğu yukarıda değinilmişti. Vâsıt'ta Arapların yanında şehrin kuruluşundan beri ikinci önemli unsur daima Türkler olmuştur. Bunlardan bir kısmı kendi istekleriyle askerlik ve ticaret için Maverâünnehir (özellikle Buhârâ) bölgesinden gelen Türklerdir. Diğer kısmı ise doğu seferleri neticesinde esir olarak getirilen Türklerden oluşmaktaydı.²⁸⁴

Ubeydullah b. Ziyâd Asya seferleri sırasında 56/675 yıllarında Buhârâ halkından bir topluluğu esir almıştı. Bir rivayete göre onlar Ubeydullah'ın vereceği karara razı olup teslim olmuşlardı. Ubeydullah da onlarla anlaşıp kendilerine eman vermişti. Haccâc Ubeydullah b.

²⁷⁹ Bahşel, 84-114.

²⁸⁰ el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 172.

²⁸¹ M. Streck, "Vâsıt". XIII/225.

²⁸² Bahşel, 23.

²⁸³ el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 170.

²⁸⁴ M. Streck, "Vâsıt". XIII/223; Belazurî, *Futûhu'l-Büldan*, 431-432.

Ziyâd'ın anlaştığı bu Türkleri önceleri Basra'ya getirtmişti. Vâsıt kurulunca bunlardan bir kısmını bizzat kendisi şehre yerleştirmiştir. Hatta Türk boylarının adlarını taşıyan mahalleler de oluşturulmuştur.²⁸⁵ Abbâsîler döneminde ise Vâsıt'a daha büyük ve yoğun bir Türk göçü gelmiştir. Artık Türkler burada çok önemli bir aktör olmuştur.²⁸⁶ Türkler buraya asker ihtiyacının giderilmesi için getirilmiştir. Belazurî de kendi yaşadığı dönemde Türklerin soyundan gelen bir topluluğun burada yaşadığını nakletmektedir. Hatta burada dönemin tanınmış Türklerinden biri olan İbn Markulî olarak bilinen Hâlid eş Şâtır adında mutasavvıf bir zattan söz etmektedir.²⁸⁷

Haccâc b. Yûsuf önceleri şehre ağırlıklı olarak Suriyeli askerlerin yerleşmesini tercih etmiştir. Zaten şehrin kuruluş amaçlarından biri de bu askerlerin barınma ihtiyacının giderilmesiydi. Dolayısıyla yabancıların gelip yerleşmesini istemiyordu. Sadece askerlik için Türk boylarına müsaade etmiştir. Bir de iş gücü için işçiler ve köleler getirilmiştir. Hatta Çinli işçilerin kazdıkları bir kanala *Çin nehri/ Çin Kanalı* denilmiştir.

Ordudaki Türkler iç karışıklıkların bastırılmasında ve Bizans'a karşı yapılan savaşlarda etkili olmuşlardır. Yukarıda Türkler'in Abbâsîler döneminde Vâsıt ve çevresinde askerî nüfuzlarını daha da arttırdığına değinilmişti. Bu Türklerin ordudaki sayı ve nüfuzlarının artmasından dolayı Türkistan bölgesinin İslâmlaşması hızlanmıştır.²⁸⁸ Neticede Vâsıt İslâm'ın erken devirlerinden itibaren çok büyük bir Türk varlığına tanıklık etmektedir. Bunların arasından Türk asıllı birçok büyük tefsir, hadis, fıkıh âlimleri ve Arap dili ve edebiyatında nice eserler veren dahiler çıkmıştır.²⁸⁹ Ayrıca Türkler burada askerliğin yanında ticaret ve hayvancılıkla da uğraşmışlardır.²⁹⁰

3.1.3. Farslar

Aslında Irak bölgesinde ve Vâsıt civarında yaşayan en eski unsur Farslar-İranlılardı. Vâsıt'ın kurulduğu ilk yıllarda bölge halkından olan Farisilerin ya da Nebatlıların kente yerleşmeleri bizzat Haccâc tarafından yasaklandı. Çünkü Haccâc onların fitne fesat ehli olduklarını düşünüyordu. Hatta yemeklerini çok beğendiği bir İranlı aşçısı vardı. Kendi

²⁸⁵ Yıldız- Şeşen, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, 3/378; Söylemez, “Vâsıt”. XLII/544; Ya'kübî, 63.

²⁸⁶ İsmail Yiğit. (2020). “İskân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (Ek-1/653-657). Ankara: TDV Yayınları.

²⁸⁷ Belazurî, *Futûhu'l-Büldan*, 431.

²⁸⁸ Küçükaşçı, 86.

²⁸⁹ Zekeriya Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*. (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2004), 83-84.

²⁹⁰ Ya'kübî, 63; İbn Haldûn, *Kitabü Tercümanü'l-İber ve Divanü'l-Mübtedei ve'l-Haber Fi Eyyami'l-Arap ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Asarahum Min Züveyi's-Sultanu'l-Ekber (Kitâbü'l-İber)*, III/98.

koyduğu kurallarının çiğnenmemesi için onun bile yerleşmesine müsaade etmiyordu. Aşçısı da sabah şehre girip yemek yaptıktan sonra akşam çıkmak zorunda kalırdı.²⁹¹

Haccâc aynı şekilde bölge halkından olan Sevâdlı çiftçilerin de şehre yerleşmelerine izin vermezdi. Bunların da büyük bir kısmı Farşlılardı. Onlar da gündüz şehre gelip ihtiyaçlarını görüp akşam çıkmak zorundaydı. Haccâc tarım ve hayvancılıktan kaynaklanan gelirlerin azalmasından endişe duyduğu için özellikle köylülerin ve çiftçilerin kente göç etmesini yasaklamıştır.²⁹²

Haccâc'ın bu uygulamasının altında yatan pek çok geçerli sebep bulunmaktadır. Çünkü başta onları sevmiyordu ve onlara asla güvenmiyordu. Özellikle askerlerle iletişim kurmalarını doğru bulmuyordu. İkincisi bölgenin ve şehrin önemli bir geçim kaynağı tarımdı. Eğer bunlar köyden kente göç ederlerse çiftçiliği doğru düzgün yapacak adam kalmazdı. Çünkü bunlar yüzyıllardır orda tarımla uğraşıyorlardı. Atadan babadan aktarılmış bir çiftçilik tecrübesine ve geleneğine sahiptiler. Ayrıca ziraata ve tarıma gelebilecek her bir zarar ileride devletin vergi gelirinde de bir azalmaya yol açacaktı. Dolayısıyla Vâsıt'ın kuruluşundan itibaren Farşlıların etkinliği azdı. Haccâc'ın ölümüyle bu kurallar delindi. Zamanla Vâsıt'a her taraftan insanlar göç edip yerleştiler.²⁹³ Farşlılar da diğer birçok unsur gibi artık Vâsıt'a gelip yaşam sürdürdüler.

3.1.4. Zutlar

Kaynaklarda Vâsıt'ta Zutlar'ın da varlıklarına dair rivayetler bulunmaktadır. Zutlar bu bölgeye Hindistan civarından gelmiştir.²⁹⁴ Eskiden Farşlar onları esir alıp kendilerine paralı asker ya da hayvanlarına çoban yaparlardı. İslâm fetihleri neticesinde onlar da İslâm'a girmeyi tercih etmiştir. Kaynaklarda Zutlar hakkında pek fazla malumat bulunmamaktadır. Sadece burada bir zamanlar Zutlar'ın yaşadıkları ve çeşitli isyanlarda bulundukları bildirmektedirler. Ayrıca Zutlar'ın meslek olarak manda çobanlığı başta olmak üzere hayvancılıkla uğraştıkları bilinmektedir.²⁹⁵

Rivayete göre Sind Zutları ile oradaki muhtelif kavimlerin çeşitli sınıflara mensup guruplar yanlarında aileleri, çocukları ve mandalarıyla birlikte Haccâc'a gelip kendilerine bir yer tahsis etmesini talep etmişlerdir. Haccâc'ta onları Vâsıt'ın civar köylerine iskân etmiştir.

²⁹¹ İbnü'l-Fakîh, 265.

²⁹² Bahşel, 41.

²⁹³ İbnü'l-Fakîh, 265; Bahşel, 41.

²⁹⁴ A.S. Bezme Ansari. (2013). "Zutlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (XLIV/514). İstanbul: TDV Yayınları.

²⁹⁵ Yıldız, "Batîha", 196; el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 172.

Daha sonra Zutlar bu bölgede zamanla çoğalıp çeşitli isyanlarda bulunmuşlardır.²⁹⁶ Hatta Vâsıt'ı özellikle Abbâsîler döneminde ele geçirebilecek derecede güçlenmişlerdir.²⁹⁷

3.2. Vâsıt'taki Dinler

3.2.1. İslâm

Vâsıt Müslümanların kurdukları ilk İslâm şehirlerinden olduğu için kentin nüfusunun büyük çoğunluğunu Müslümanlardan oluşmaktaydı.²⁹⁸ Başta Araplar olmak üzere mevaliden de birçoğu İslâm dinine mensuptu. Burada şehir planı ve mimarisi başta olmak üzere diğer birçok hususta İslâm dininin etkisini görmek mümkündür. Kentte Müslümanlardan çok ünlü âlimler, muhaddisler ve fakihler yetişmiştir.

Müslümanlar'ın çoğu Arap, Türk ve Farslılardan oluşmaktaydı.²⁹⁹ Mezhep olarak Emevî dönemi boyunca Müslümanlar'ın kahir ekseriyeti Sünnî idi. Abbâsî hâkimiyetine geçmesinden sonra Şîî grupların varlığına dair bulgulara da rastlanılmaktadır.³⁰⁰ Şehrin yönetimi, ticareti, ziraatı, kültür ve sanata varıncaya kadar hemen hemen her şeyi Müslümanlardan sorumluydu. Müslümanlar her alanda aktif bir biçimde varlığını muhafaza etmiştir. Zaten Irak'ın fethinden sonra bölgedeki büyük çiftliklerin çoğu Müslümanların eline geçmişti.

Kentte Müslümanlar ile birlikte zamanla Hristiyan ve Yahudiler yaşamışlardır.³⁰¹ Ayrıca Sabilerin de burada yaşayıp ve ressamlık yaptıkları rivayet edilmiştir.³⁰² Hatta bu kentte M. Streck'e göre bazı dönemlerde putperestlerde yaşam sürmüşlerdir.³⁰³ Muhtemelen kast edilen bu putperestler Vâsıt'ın merkezde değil de köylerinde yaşamışlardır. Çünkü İslâm fetihlerinden önce de bu köylerde putperestler de vardı. Ama Vâsıt kuruluşundan beri bir İslâm diyarı olduğu için şehir merkezinde onların varlığı pek mümkün gözükmemektedir. Belki ticaret ve zanaat için ara ara gelip gitmişlerdir. M. Streck'in bu iddiasını böyle yorumlamak daha doğru olacaktır.

3.2.2. Yahudilik

Bahşel *Târîhu Vâsıt* adlı eserinde Kesker'de (Vâsıt'ın karşı yakası) bir Yahudi ticaret kolonisinin varlığından ve bunların çok eski zamanlardan beri ticaret yaptıklarından

²⁹⁶ İbn Haldûn, *Kitabü Tercümanü'l-İber ve Divanü'l-Mübtedei ve'l-Haber Fi Eyyami'l-Arap ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Asarahum Min Züveyi's-Sultanu'l-Ekber (Kitâbü'l-İber)*, III/391.

²⁹⁷ Belazurî, *Futühu'l-Büldan*, 430; Üçok, 101; Ansarı, XLIV /514.

²⁹⁸ el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 199.

²⁹⁹ el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 167-199.

³⁰⁰ el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 175.

³⁰¹ Bahşel, 82.

³⁰² el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 167-199.

³⁰³ Streck, *Die Alte Landschaft Babylonien Nach Den Arabischen Geographen*, 322.

bahsetmektedir.³⁰⁴ Söz konusu kaynakta yer alan rivayetlerin birinde Beyt'ül-Makdis'in Buhtunnasr tarafından tahrip edilmesine bütün yeryüzünün ağladığı ancak Kesker'in çok daha fazla ağladığı nakledilmektedir.”³⁰⁵ Aslında kentin kuruluş esnasında rahibin eşeğine ilişkin rivayetler ile bu tür farklı rivayetler birleştirildiğinde gerçekten de bu bölgede ciddi bir Hristiyan ve Yahudi kitlesinden söz etmek mümkün gözükmemektedir.

Şehre Müslümanların dışında diğer unsurların yerleşmesine müsaade edilmediğine değinmiştik. Ancak Haccâc'tan sonra bu yasağın delindiği anlaşılmaktadır. Çünkü birçok kaynakta şehirde Yahudilerin yaşadığı rivayet edilmiştir.³⁰⁶ Yahudiler kentte ihtiyaç duyulan işleri yapmak için farklı yerlerden gelip yerleşmişlerdir.³⁰⁷ Başta ziraat olmak üzere kuyumculuk, tekstil ve hayvancılık gibi işlerle uğraşmışlardır. Bunun yanında tıp alanında da etkin olmuşlardır. Çünkü Furat b. Şehnase adlı bir Yahudi doktor gençliğinde Haccâc'ın tabipliğini yapmıştır.³⁰⁸

Yahudiler Hristiyanlar ve Müslümanlar Vâsıt'ta erken dönemde birlikte yaşama ahlakını benimsemişlerdir. Çünkü 131/749 tarihinde vefat eden Vâsıt'lı âlim, muhaddis Mansur b. Zazan'ın cenazesi merasimine başta Müslümanlar olmak üzere pek çok Hristiyan, Yahudi ve diğer gayrimüslimler hep beraber kalabalık bir şekilde iştirak etmişlerdir.³⁰⁹ Bu örnekte birlikte yaşama ahlakının bir kesitini görebiliriz.

3.2.3. Hristiyanlık (Nasârâ)

Hristiyanların Emevîler öncesinde de bu bölgede ikamet ettikleri birçok kaynakta geçmektedir.³¹⁰ Irak fethedildiği zaman bu bölgedeki Hristiyanlar'a Müslümanlar büyük bir özgürlük ve dinî hoşgörü tanıdı. Onlara bir dizi manastır, kilise ve okul inşa etme ve yenileme hususunda müsaade edip yardımcı olmuşlardır.³¹¹ Vâsıt kurulmadan önce doğu tarafı olan Kesker'de Irak'taki en eski ve çok ünlü bir kilise bulunmaktaydı³¹² Vâsıt Kesker şehri ile

³⁰⁴ M. Streck, “Vâsıt”. XIII/226.

³⁰⁵ Bahşel, 38.

³⁰⁶ Bahşel, 82; Benjamin Ben Yonah vd., *Orta çağda iki Yahudi Seyyahın Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia: İslam Dünyası Gözlemleri*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 91; Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, (İstanbul: Gökkuşbuğu, 2005), 52; Streck, *Die Alte Landschaft Babylonien Nach Den Arabischen Geographen*, 327.

³⁰⁷ el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 195.

³⁰⁸ Arslantaş, 100.

³⁰⁹ Bahşel, 82; Arslantaş, 67.

³¹⁰ el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 191; Yâkut el-Hamevî, II/252; Streck, *Die Alte Landschaft Babylonien Nach Den Arabischen Geographen*, 328.

³¹¹ el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 190.

³¹² Streck, *Die Alte Landschaft Babylonien Nach Den Arabischen Geographen*, 328; el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 190.

birleşmesinden sonra Kesker piskoposuna artık *Vâsıt piskoposu* dendi.³¹³ Vâsıt piskoposu, Irak'taki Katolikos'un vekili gibiydi.³¹⁴ Yani neredeyse bölgedeki bütün Hristiyanların temsilcisi konumundaydı.

Kaynaklar Vâsıt ve çevresinde manastırların varlığına işaret etmektedirler. 8. yüzyıl da Marsper Yeşu tarafından yaptırılan Vâsıt Kilisesi meşhurdur. Ayrıca Umar Vâsıt (عمر واسط) adında bir başka Hristiyan manastırından da söz edilmektedir.³¹⁵ Zaten Haccâc'ın Vâsıt'taki meşhur tabibi Tezayuk da Hristiyan'dı.³¹⁶ Yukarıda da değinildiği gibi Mansur b. Zazan'ın cenazesine de birçok Hristiyan katılmıştı.³¹⁷

3.3.Ekonomik Durum

3.3.1. Ticaret

Her yerin farklı geçim kaynakları olduğu gibi Vâsıt'ın da en önemli geliri ticaret, ziraat ve hayvancılıktı. Burası orta çağda ticaretin en güçlü olduğu Irak kentlerindendi. Çünkü konum itibarıyla mükemmel bir yere sahipti. Özellikle yük gemilerinin uğrak noktasıydı. Her türlü ticarî faaliyet burada aktifti. Başta Dicle nehrine olan kıyısı ve limanı sayesinde beynelmilel (uluslararası) ticaret yapımına uygundu. Ayrıca Bağdat, Kûfe, Basra ve diğer şehirler arasında tampon bir bölgede yer alıyordu.³¹⁸

Emevîler ve Abbâsîler döneminde uluslararası ticaretin başlıca iki ana yolu Dicle ve Fırat nehirleri üzerinden geçiyordu. Gemiler bu iki nehrin ulaştığı Basra körfezinden denize açılıp oradan da Uzakdoğu'ya gitmekteydiler.³¹⁹ Emevî ve Abbâsî dönemlerinde Dicle ile Fırat arasında kalan bu bölge dünyanın limanı olma özelliğini taşımaktaydı. Çünkü Basra, Fars, Umman, Yemâme, Bahreyn, Übülle ve diğer önemli şehirlerden gelip Dicle boyunca giden gemiler burada demirlemekteydi. Musul, Sind, Azerbaycan ve Ermeniyeye'den gelip aşağı bölgelere gidenler buraya uğruyordu. Diyâr-u Mudar, Rakka, Şam bölgeleri, Mısır ve Mağrib'ten gelenler, Fırat'tan aşağıya doğru giden gemilerle çeşitli ticaret mallarını getirip yüklerini burada boşaltıyorlardı. Aynı şekilde Vâsıt, Cebel, İsfahan ve Horasan bölgelerinden

³¹³ el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 191.

³¹⁴ el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 193.

³¹⁵ Yâkut el-Hamevî, II/252; el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 190-193.

³¹⁶ İbn Hallikân, 53; Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, 354.

³¹⁷ Bahşel, 82; el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 313.

³¹⁸ M. Streck, "Vâsıt". XIII/225.

³¹⁹ Mustafa Sabri Küçükaşçı, (1999). "Irak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (XIX/85-87). İstanbul: TDV Yayınları.

gelenlerin bir durak yeri idi.³²⁰ Günümüzün dinlenme tesisleri ve petrol istasyonu görevini üstleniyordu.

Muhammed b. el-Kâsım tarafından Sind'den Haccâc için gemiyle getirilen bir filin hediye edildiğine dair bir rivayet Belazurî de bulunmaktadır.³²¹ Ayrıca zut isyanları sırasında da gemiler bir savaş aracı olarak aktif bir biçimde kullanılmıştır.³²² Bu örnekler bize gemilerin ne denli büyük olduğunu göstermektedir. Ayrıca Vâsıt'ın bölgedeki uluslararası seyahat yapılan limanlara sahip olduğunun sonucuna götürmektedir. Bazı rivayetlere göre bir liman kenti olan Vâsıt'ın iki iskelesi vardır. Haccâc tarafından inşa edilmiş olan batı kıyısındaki diğeri ise karşı kıyıda bulunan eski adı Kesker olan yerdeydi.³²³

Vâsıt nehir trafiğinin aktif bir şekilde kullanıldığı bir yer olduğu için buradaki tersanelerde gemi üretimi de yapılıyordu. Hatta Irak'ta bugün bile *el-Vâsıtîyâ (Vâsitiyye)* ismiyle anılan bir gemi türüne rastlanılmaktadır. Bu ismin buradan geldiği söylenir.³²⁴

Vâsıt'ta ticaret Emevî döneminden itibaren canlılığını korumuştur. Şehir kuruluşundan itibaren Hindistan ve Çin gibi diyarlarla ithalat ve ihracat yapmaktaydı. Ayrıca bu ülkelerden kara ve deniz yoluyla Irak'a gelen mallar burada gümrük kontrol noktalarından geçip vergilendiriliyordu.³²⁵ Kentin çarşısında fırıncılar, terziler, sarraflar, marangozlar, değirmenciler, balık satıcıları, kunduracılar, kürkçüler ve eczacılar gibi farklı meslek erbabları bulunmaktaydı. Her meslek grubunun çarşıdaki yerleri ayrı ayrı olarak tahsis edilirdi.³²⁶

Özellikle sarraflar Emevîler döneminde iktisadî hayatın en önemli unsurlarından biriydi. Bu dönemde sarrafların müstakil çarşıları olduğu gibi belli meslek gruplarına ait çarşılarda da birer sarraf dükkânı bulunurdu. Bahşel Haccâc'ın Vâsıt'ta her meslek gruplarının yanına muhakkak bir sarraf bulundurmayı zorunlu kıldığını belirtmektedir.³²⁷ Çünkü bu meslek erbabları günümüzün döviz büroları ve banka şubeleri gibi çalışır altın, gümüş ve diğer paralara burada değer biçilirdi.³²⁸

³²⁰ Ahmet Turan Yüksel, "Kuruluş Döneminde Bağdat'ın Ticarî Yapısı ve İlişkileri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/29 (01 Haziran 2010), 8; Kazvînî, 478; Kan, 24.

³²¹ Belazurî, *Futûhu'l-Büldan*, 331.

³²² İbn Haldûn, *Kitabü Tercümanü'l-İber ve Divanü'l-Mübtedei ve'l-Haber Fi Eyyami'l-Arap ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Asarahum Min Züveyi's-Sultanu'l-Ekber (Kitâbü'l-İber)*, III/391-395.

³²³ Söylemez, "Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", 159; Makdisî, 118.

³²⁴ M. Streck, "Vâsıt". XIII/ 223; Söylemez, "Vâsıt", XLII/543.

³²⁵ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 415.

³²⁶ Bahşel, 39.

³²⁷ Bahşel, 39.

³²⁸ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 415.

3.3.2. Para Basımı

Vâsıt'ta para basım işini ilk olarak Haccâc gerçekleştirmiştir.³²⁹ İlhanlılara kadar şehirde sikke (para) basım işlemi devam etmiştir.³³⁰ Abdülmelik b. Mervân iktidara gelince Haccâc b. Yûsuf'a mektup yazarak ona para basmasını emretmiştir.

Haccâc şehirde seksen dört, seksen beş ve seksen altı yıllarında “*Bağliyye*” denilen dirhemleri bastırmıştır.³³¹ Bu paraların bir yüzüne “*Bismillâh*” diğer yüzüne ise “*el-Haccâc*” bazısına “*Allâhu Ehad, Allâhu's-Samed*” yazdırarak darbetmiştir.³³² Bu işin sorumluluğunu da yeğenine vermiştir.³³³ İlerleyen dönemlerde Hâlid b. Abdullah el Kasrî gibi güçlü valiler de para basım işini sürdürmüşlerdir.³³⁴

3.3.3. Ziraat

Sevâd bölgesi Müslümanların hâkimiyetine girince Sâsânî toprak aristokrasisi bütünüyle yok olmadı. Büyük bir bölümü Vâsıt bölgesinde bulunan topraklarda yaşamaya devam etmişlerdir. Irak'ın fethinden sonra savaşa katılmayan ve yerlerini terk etmeyen eski arazi sahipleri bağımsız bir sınıf oluşturup vergilerini ödeyerek topraklarını işletiyorlardı. Toprak maliklerinin yoğun olarak yaşadığı yerler, Dicle boyunca uzanan Deyru'l-âkûl, Cürcâniyye, Nu'mâniyye, Mudariyye, Vâsıt ve karşı yakasında yer alan Kesker civarlarıydı. Zaten Kesker'in kelime anlamı Farsça'da ziraat işçisi demektir.³³⁵

Emevîler döneminde ekonomik hayatın can damarı tarıma dayanmaktaydı. En büyük tarım alanları bakımından Irak ilk sırada yer almaktaydı. Bu dönemlerde Irak'ta görev yapan Ziyâd, Haccâc ve Hâlid b. Abdullah el-Kasrî gibi valiler Hz. Ömer zamanında başlatılan tarımsal ıslah faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.³³⁶ Emevîler döneminde Sevâd'ın toprakları ziraata daha uygun bir hale getirildi.³³⁷ Bölgedeki esas büyük çiftliklerin doğuşu ve yaygınlaşması Emevîler döneminde daha da sistemleşmiştir.

Irak'ta Ziyâd b. Ebîhi, Haccâc b. Yûsuf ve Hâlid b. Abdullah el-Kasrî gibi ünlü genel valiler önemli projelerle bataklıkları kurutup sulama kanallarını açarak bentler

³²⁹ Câhiz, VII/448; İbnü'l-Fakih, *Kitabu'l-Buldân*, 261.

³³⁰ M. Streck, “Vâsıt”. XIII/ 224.

³³¹ Belazurî, *Futûhu'l-Büldan*, 532; Fatih Erkoçoğlu, “Abdülmelik b. Mervân'ın Para Reformu”, *İSTEM* 8 (01 Aralık 2006), 179-180.

³³² Erkoçoğlu, “Abdülmelik b. Mervân'ın Para Reformu”, 179; Delice, 450.

³³³ İbnü'l Cezvî, VI/200.

³³⁴ Enginar, 75.

³³⁵ Demirci, “Emevîler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi”, 68.

³³⁶ Halil, “Irak”.

³³⁷ Belazurî, *Futûhu'l-Büldan*, 333.

oluşturmuşlardır.³³⁸ Özellikle Haccâc b. Yûsuf iç karışıklıkların bastırılmasından sonra en önemli icraat olarak imar ve ziraî faaliyetlere girişmiştir. Valiliği döneminde birçok kanallar kazdırıp, bataklıkları kurutup ve bölgenin tarımı için münbit alanlar ortaya çıkartmıştır.³³⁹ Böylece halkın refah seviyesi yükselip ilerleyen yıllarda kentte zengin bir çiftçi sınıfı ortaya çıkmıştır.

Haccâc'ın Vâsıt'ı kurduğu ilk zamanlarda Sevâdlıların (çoğu çiftçiydi) şehirde iskânına izin verilmediğine değinmiştik. Özellikle köylülerin ve çiftçilerin kente göç etmesi sert politikalarla engellenmişti.³⁴⁰ Hatta bazen saban süren hayvanları muhafaza etmek için köylülerin sığır kesmeyi bile yasaklanmıştı.³⁴¹ Zaten kent gür ve berrak ırmaklara, bağ ve bahçelere sahip bereketli topraklara sahipti.³⁴² Böyle bir bölgede tarımı gözden düşürmek, toprağa sırt dönmek büyük bir yanlış olurdu. Haccâc bunun farkında olduğu için böyle yasaklar koymuştur. Ondan sonra tarımsal ıslaha en çok önem veren Emevî valisi Hâlid b. Abdullah el-Kasrî olmuştur.³⁴³ O da birtakım kanallar açıp bazı çöl alanlarını tarıma elverişli hale getirmişti.

3.3.4. Hayvancılık

Bölgenin bir başka önemli gelir kaynağı büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığıydı. İbnü'l-Fakîh Vâsıt'ta kara ve nehirin hayvanlarla dolu olduğunu nakletmektedir.³⁴⁴ Ayrıca Dicle nehri yatağı boyunca irili ufaklı göllerin ve bu tatlı su barajlarının olması balıkçılık sektörünü de geliştirmiştir. Zaten Haccâc balıkçılar için çarşıda ayrı bir yer inşa etmişti.³⁴⁵ Makdisî de *Ahsenü't-Tekasîm* adlı eserinde burada lezzetli balıkların çokça olduğunu zikretmektedir.³⁴⁶

Halife Abdulmelik Haccâc'a valiliği sırasında birçok manda göndermişti. Rivayete göre Haccâc onların bir kısmını Sind valisi Muhammed b. el-Kâsım es-Sekafî'ye gönderip geri kalanlarını da Kesker ormanına salıvermişti.³⁴⁷ Anlaşılan bu mandaların bir kısmı dağlarda ormanlarda yabani hayvan olarak yaşamışlardı. Manda çobanlığı mesleğini en çok Zutlar

³³⁸ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (ö. 340/951) İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik (Mesâlikü'l-Memâlik)*, thk. Abul'al Abdulmun'im eş-Şamî (Beyrut: Daru Sadr, 2004), 82.

³³⁹ Wellhausen, 119; Yıldız, "Batîha", 195; M. Streck, "Vâsıt". XIII/ 223.

³⁴⁰ Bahşel, 41.

³⁴¹ Wellhausen, 119.

³⁴² İbn Battûta, 260; Bahşel, 25; Kazvîni, 478; Makdisî, 162.

³⁴³ Enginar, 70; Küçükbaşçı, "İrak", 86.

³⁴⁴ İbnü'l-Fakîh, 341.

³⁴⁵ Bahşel, 39.

³⁴⁶ Makdisî, 162.

³⁴⁷ Belazurî, *Futûhu'l-Büldan*, 194.

yapmaktaydı. Çünkü önceden Hindistan'dan getirilmiş olan bu Zutlar manda sürüleriyle birlikte bu bölgeye yerleşmişti.³⁴⁸

Bir başka önemli hayvancılık faaliyeti de güvercin yetiştiriciliği idi. Çünkü posta güvercinleri o dönemin önemli bir iletişim kaynağıydı. Vâsıt güvercinleri diğer sıradan güvercinlerden farklıydı onlar daha kıymetliydi. Bağdat ve Basra güvercinlerine 10/20 dinar paha biçilirken Vâsıt güvercinlerine (Vâsîti) oldukça kıymetli olduğu için 30 ile 50 dinar arası değer biçilirdi.³⁴⁹

3.3.5. Tekstil Halıcılık

Vâsıt'ın bir diğer önemli geçim kaynağı sanayi faaliyetinin bir kolu olan tekstil sektörüydü. Burada imal edilen kumaşlar, perdeler çok değerliydi. Bunlar devlet yöneticilerine gönderilirdi. Özel siparişler veren aristokratlara ve çevredeki saraylara Vâsıt'tan birçok ürün yollanırdı.³⁵⁰ Hatta saraylarda perdeleri bir marka haline gelen *Vâsîti* kumaşlar büyük bir şöhrete sahipti.³⁵¹ Kent Irak'ın en kaliteli dokumalarının merkezi idi. Burada kaliteli kalensüveler (sarık gibi bir şey), ipek ve pamuğun yanında keten de imal ediliyordu.³⁵²

Vâsıt'tan Bağdat gibi çevre şehirlere çok miktarda halı, kilim ve benzeri ticaret eşyası gönderilirdi.³⁵³ Yine buradan diğer şehirlere şalvar ipi ve boyanmış yün yollanırdı.³⁵⁴ Bütün bu malumatlar bize kentte dönemin büyük atölyelerinin olduğuna işaret etmektedir. Bu sektörü büyük oranda gayrimüslimler elinde tutuyordu. Vâsıt çarşısında Yahudilerin kuyumculuğun yanında tekstil ve kilim işleriyle ilgilenmeleri muhtemeldir. Zaten Emevîler döneminde Yahudilerin ayrıca dokumacılıkla da uğraştığı bilinmektedir.³⁵⁵

3.4.Vâsıt'taki İlmi Faaliyetler

Vâsıt birçok entelektüelin yaşam sürdüğü bir şehirdi. Özellikle İslâmî ilimler alanında hatırı sayılı çalışmalar yürütülmüş ve muhaddisler, kurrarlar ve fakihler yetişmiştir. Aynı zamanda kent Irak'ta Hristiyanlığın da merkeziydi. Süryaniler Yunanca kitapları Süryanice'ye

³⁴⁸ Yıldız, "Batîha", 195.

³⁴⁹ Câhiz, 141; Dündar, A. (2019). *4/10. Yüzyılda Bağdat* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, 563.

³⁵⁰ Grabar, 202.

³⁵¹ M. Streck, "Vâsıt". XIII/ 225.

³⁵² Dündar, 399.

³⁵³ Yüksel, "Kuruluş Döneminde Bağdat'ın Ticari Yapısı ve İlişkileri", 12.

³⁵⁴ V. Minorsky, 97.

³⁵⁵ Dündar, 285.

tercüme faaliyetlerini burada icra etmişlerdir. Yunanca tıp, felsefe, astronomi ve matematik dallarında çalışmalar yürütülmüştür.³⁵⁶

İbn Battûta (ö. 770/1368-69) şehri ziyareti sırasında Vâsıtlılardan övgüyle bahseder ve burada oturanların ilim bakımından Irak halkının en seçkinleri olduğunu vurgulamıştır. Ona göre Vâsıt ehli güzel ahlak sahibi ve hayırsever insanlardı. Oradakilerin çoğu Kur'an-ı Kerim'i çok güzel okuyan ve kıraatleri düzgün hafızlardı. Iraklılar ilim öğrenmek için bu şehre yönelirdi. Vâsıtlı hocalardan Kur'an'ı hüsn-ü tilavet üzere okuma dersi alırlardı.³⁵⁷ Kentte öğrencilerin yatılı olarak ilim tahsil ettiği birçok medrese de bulunurdu.³⁵⁸

Vâsıt'ta en çok rağbet görülen ilim tecvit ilmî idi. Çevre şehirlerden insanlar buraya tecvit ve kıraat ilmini öğrenmek için geliyorlardı.³⁵⁹ Haccâc'ın isteği ve teşviği üzerine Nasr b. Âsım (89/708) ilk defa mushaflarda noktalama işlemini kullanmıştır.³⁶⁰ Nasr b. Âsım Irak'ta bu önemli görevi muhtemelen Vâsıt'ta gerçekleştirmiştir. İbnü'l-Fakîh de kentte Kur'an okunan bir cemaatin olduğu bir camiden bahsetmektedir.³⁶¹

Kentte kıraat ilmînden sonra en çok rağbet gören alan hadis ilmîydi. Kaynaklar şehirde birçok muhaddisin varlığından bahsetmektedir. Zaten *Târîhu Vâsıt* müellifi olan Bahşel'in (ö. 292/905) kendisi de önemli bir muhaddisti. Eserin de Vâsıtlı birçok muhaddisin ismine, rivayetlerine ve senet zincirlerine yer vermiştir.³⁶² Bu eser hadis âlimleri tarafından râvilerin güvenilirliklerini tespit etmek için başvuru olan çok önemli bir kaynaktır. Ayrıca Bahşel muhaddisliğinin yanında Vâsıt'taki ilk tarihçi olarak da bilinmektedir.³⁶³

Vâsıt İslâmî ilimler konusunda başarılı olduğu gibi diğer fen ilimlerinde de geri kalmamıştır. Tıp, matematik, kimya, tarih ve astronomi gibi ilimlerin de geliştiği bir şehirdir. 10. yüzyılda Mekke, Medine, Vâsıt, Harran, Antakya, Rey, İsfahan gibi önemli şehirlerde birçok hastane bulunuyordu.³⁶⁴ Haccâc'ın Vâsıt'ta Teyâzuk adında çok ünlü bir Hristiyan doktoru vardı.³⁶⁵ Aslen Yunanlı olan saray tabibi Teyâzuk batılı kaynaklarda Theodoros-

³⁵⁶ El-Muadîdî, *Vâsıt fî 'l-Asri 'l-Abbâsî*, 313.

³⁵⁷ İbn Battûta, 260.

³⁵⁸ İbn Battûta, 260; Bahşel, 26.

³⁵⁹ M. Streck, "Vâsıt". XIII/224; Streck, *Die Alte Landschaft Babylonien Nach Den Arabischen Geographen*, 330; el-Muadîdî, *Vâsıt fî 'l-Asri 'l-Abbâsî*, 322.

³⁶⁰ Altıkulaç, 413; Aycan, "Haccâc b. Yûsuf Es-Sekafî", 145.

³⁶¹ İbnü'l-Fakîh, 260.

³⁶² Bahşel, 44-195.

³⁶³ Abdülkerim Özaydın. (1991). "Bahşel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (IV/520). İstanbul: TDV Yayınları.

³⁶⁴ İbrahim Sarıçam- Seyfettin Erşahin, (2014). *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 180.

³⁶⁵ Belâzûrî, *Ensâbü 'l-eşraf*, 354; Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 436; İbn Hallikân, 53.

Theodoisyus-Theododitus şeklinde zikredilir. Irak'ta kurduğu okulda (muhtemelen Vâsıt) Furât Sehnâse gibi tabipleri yetiştirmiştir. Onun yetiştirdiği birçok öğrenci Abbâsîler zamanında görev yapmıştır. Tıp ve eczacılık alanı ile ilgili *Kunnâsu Kebîr ve Kitâbu'l-Îdâli'l-Edviyye* adlı iki eseri bulunmaktadır. Teyâzuk'un Yunan tıp eserlerinden faydalandığı ve Süryaniceden Arapçaya çevirilerinin olduğu söylenmektedir. 90/708-709 yılında Vâsıt'ta vefat etmiştir.³⁶⁶ Kaynaklarda Teyâzuk'un Haccâc'a sağlıkla ilgili yaptığı bazı tavsiyeler yer almaktadır. Bu önerileri günümüze kadar gelmiştir. Haccâc'a “*Ey Emir Sadece genç olan kızlarla evlen, taze olanı ye, yemeği iyice çiğnemedten yutma, ilacı hastalık durumunda kullan, meyveyi olgunlaşınca ye, akşam yemeğini yediğinde üzerine en az 50 adım yürü, ancak acıkınca ye ve idrarı fazla bekletmeden bevlet*” diye sağlıkla ilgili telkinlerde bulunurdu.³⁶⁷ Onun vefatından sonra Furat adlı tabip de Haccâc'ın hizmetinde bulunmuştur.³⁶⁸

Şehirlerin fizikî yapısının insanların ruh sağlığını doğrudan etkilediği bilimsel bir gerçekliktir. Vâsıt'ın havası, iklimi, içinden geçen nehirleri/çayları ve tabii güzelliği birçok şairin yetişmesine sebep olmuştur. Kentin yemyeşil ovaları, türlü türlü meyve bahçeleri, ağaçları, çayır çimenleri, ortasından Dicle gibi bir nehrin geçmesi ve manzarası şairleri olumlu yönde etkilemiştir. Şairler buraya hayran kalıp kenti şiirlerinin temasına da yansıtmıştır.³⁶⁹ Zaten Vâsıtlı edipler ve oradan gelip geçen şairler daima bu şehirden övgüyle bahsetmişlerdir.³⁷⁰ Birçok eski Arap eserinde doğrudan ya da dolaylı bu kenti şiirlerine konu etmişlerdir.³⁷¹ Ayrıca birçok şiirde de meşhur Dimas hapishanesine atıfta bulunulmuştur.³⁷² Arapların önemli şairlerinden İbnü's-Sevâdî, Vâsıt'ta yaşamış hicri beş yüz elli altı senesinde burada vefat etmiştir.³⁷³

3.5.Gündelik Yaşam ve Eğlence Hayatı

İnsanoğlunun yaşam sürdürdüğü her yerde dinî ve millî bayramları eğlence hayatları olmuştur. Her şehir de dinî inanç ve kültürel etki neticesinde çeşitli bayramlar, törenler ve ayinler yapılmıştır. Kaynaklarda Vâsıt'ta da oyun, eğlence ve neşe günlerinin varlığına dair bazı rivayetler bulunmaktadır.

³⁶⁶ Fatih Erkoçoğlu, “Emevîler Döneminde Beşerî Bilimler”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/3 (30 Aralık 2019), 55.

³⁶⁷ Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervân ve Dönemi*, 436; Erkoçoğlu, “Emevîler Döneminde Beşerî Bilimler”, 55.

³⁶⁸ Arslantaş, 70.

³⁶⁹ El-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 282.

³⁷⁰ Yâkut el-Hamevî, V/352.

³⁷¹ Visal Kasım Gabaş, *Vâsıt fi ş-Şi'ri'l Arabi 'l Kadim* (Kut: Wasit university Arts, 2021), 4-25.

³⁷² Belâzürî, *Ensâbü'l-eşraf*, IX/33.

³⁷³ İbn Hallikân, 482.

Başta Müslümanların her yıl kutladıkları Ramazan ve Kurban bayramları elbette Vâsıt'ta da kutlanmıştır. Ehli kitap olan Hristiyan ve Yahudiler de dini bayramlarını burada icra etmişlerdir. Bunun yanında İran'a özgü bir bahar şenliği olan Nevruz bayramı da şehirde icra edilmekteydi.³⁷⁴ İbnü'l-Fakîh de *Kitabu'l-Buldân* adlı eserinde Hamit el-Erkat adında bir şarkıcının Vâsıt'ta şarkı söylediğini nakletmektedir.³⁷⁵ Şehirde bir başka önemli eğlence sektörü de at yarışlarıydı. Rivayete göre Vâsıt'ta bu tür yarışların sık sık yapıldığı nakledilmektedir.³⁷⁶

3.6.Vâsıt'ta Gerçekleşen Afetler ve Salgın Hastalıklar

Dünyanın her tarafında her bölgesinde tarih boyunca sürekli depremler, salgın hastalıklar ve sel baskınları gibi afetler yaşanmıştır. Tarihi kaynaklarda hemen her şehirde afetlere rastlanmaktadır. Bu yadsınamaz bir gerçektir. Emevîler döneminde Vâsıt'ın planlanmasından itibaren şehir birçok yangın, kuraklık, sel, deprem ve diğer tabiat olaylarına maruz kalmıştır.³⁷⁷ Vâsıt'ta da bu tür afetlerin olduğuna dair kaynaklarda bolca rivayetler bulunmaktadır.³⁷⁸

Taun el-fetayat (Genç kızlar salgını) adıyla bilinen hicretin seksen altıncı yılında Şam, Basra, Kûfe ve Vâsıt şehirlerinde şiddetli bir veba salgını görülmüştür. Bu salgına önce kadınlar yakalandığı için böyle isimlendirilmiş ve birçok insan bu vebadan hayatını kaybetmiştir.³⁷⁹ Bahşel de *Târîhu Vâsıt* adlı kitabında hicretin 220 yılında kentte gerçekleşmiş olan bir vebadan bahsetmektedir.³⁸⁰ Yine Mansur b. Zazan adlı muhaddisin de Vâsıt'ta 129/747 yılında vebadan öldüğü rivayet edilmektedir.³⁸¹ Bütün bu bilgiler bize bu şehirde sık sık salgın hastalıkların yaşandığını göstermektedir. Bunun yanında farklı kaynaklarda ayrı dönemlerde birçok şiddetli salgın hastalıklarının çıktığına dair pek çok rivayet bulunmaktadır.³⁸²

Tarihi kaynaklarda Vâsıt ve çevresinde sıklıkla depremlerin görünmesi şehrin altından bir fay hattının geçtiğini desteklemektedir.³⁸³ Nitekim Vâsıt'ın bir deprem bölgesi olduğu bugün bilimsel olarak kanıtlanmıştır. Örneğin hicretin 258 yılında büyük bir depremin neticesinde

³⁷⁴ İbnü'l-Fakîh, 267; el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 175.

³⁷⁵ İbnü'l-Fakîh, 267.

³⁷⁶ el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 105.

³⁷⁷ İbnü'l Cezvî, I/40.

³⁷⁸ İbnü'l-Fakîh, 267; el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 105; İbnü'l Cezvî, I/40.

³⁷⁹ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı, 1994), 105; Mustafa Güneş, (2019). *Emeviler ve Abbasiler Döneminde Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Artvin: Artvin Çoruh Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, 45.

³⁸⁰ Bahşel, 192.

³⁸¹ Bahşel, 82.

³⁸² İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 601; Kazvînî, 366; İbnü'l-Fakîh, 268.

³⁸³ İbnü'l Cezvî, I/40.

Vâsıt ve Samarra'da göçükler meydana gelmiştir.³⁸⁴ Emevîlerden sonra da bu bölgede pek çok depremler yaşanmıştır hatta günümüzde de yaşanmaktadır. Örneğin 450/1058-1059 yılında da Hemedan, Vâsıt, Âne ve Tikrit gibi merkezlerde şiddetli bir deprem olmuş, bölgeyi adeta harabeye çevirmiş pek çok can ve mal kaybına sebebiyet vermiştir.³⁸⁵

Hâlid el- Kasrî Vâsıt'ta taştan bir köprü inşa etmişti. Ancak bir sel baskınında suların altında kaldığı rivayet edilir.³⁸⁶ Evliya Çelebi ise Seyahatnamesi'nde Vâsıt'ın defalarca sel baskınına uğradığı ve sular altında kalıp harap olduğu anlatılmaktadır.³⁸⁷ Yine Câhiz, *Kitâbü'l Hayevan* adlı eserinde Hindistan'dan sonra en çok sineğin ve sivrisinek istilasının Vâsıt'ta yaşandığını nakletmektedir.³⁸⁸ Bu da zamanla civarda bataklıkların oluştuğuna ve kentin yapısında bazı bozulmaların meydana geldiğine işaret etmektedir.

3.7.Meşhur Şahıslar

Kaynaklar Vâsıt'ın kuruluşundan yıkılışına dek birçok Vâsıtlı şöhret kazanmış muhaddislerden, fakihlerden, tarihçilerden, doktorlardan bahsedilmektedir. Vâsıt'ın önemli mutasavvıfları da bulunmakta idi. Ebû'l-Muğîre Mansûr b. Zâzân es-Sekafî el-Vâsıtî (ö. 129/747) bunlardan başında gelir. Bu zat hem ilim hem zühd hayatı bakımından Vâsıt'ın üstadı olarak bilinirdi.³⁸⁹ Rifâiyye tarikatının kurucusu Ahmed Rifâî burada yaşamıştır. Siyah giymekle ünlenmiş olup Irak'ın Vâsıt şehrine bağlı Ümmü Ubeyde adında bir kasabada doğmuş, bu bölgede fıkıh, edebiyat ve tasavvuf eğitimi almıştır.³⁹⁰

Meşhur coğrafyacı ve tarihçi Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerıyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî (ö. 682/1283) Abbâsîlerin son döneminde Vâsıt'ta yaşamış ve kadılık yapmıştır.³⁹¹ Vâsıtlı ilk tarihçi ise Bahşel olarak bilinen Ebû'l-Hasan Eslem b. Sehl b. Eslem el-Razzaz el-Vâsıtî'dir.³⁹² Bu şahıs aynı zamanda önemli bir muhaddistir. Vâsıt'ta doğmuş ya da bir dönem orada yaşamış olan önemli insanların isimlerini farklı farklı kaynaklardan tespit edilerek tablo halinde verilmeye çalışılmıştır.

³⁸⁴ Güneş, 60.

³⁸⁵ Mustafa Alican, "Fatimî Halifesi El-Müstansir Billâh Döneminde Mısır'da Yaşanan Sosyo-Ekonomik ve Siyasî Buhran Üzerine Bir İnceleme", *Tarih Dergisi*. 59 (01 Aralık 2014), 9.

³⁸⁶ Streck, *Die Alte Landschaft Babylonien Nach Den Arabischen Geographen*, 320.

³⁸⁷ Çelebi, 669.

³⁸⁸ Câhiz, III/155.

³⁸⁹ Abdullah Aydın, (2003). "Mansûr b. Zâzân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (XXVIII/13). Ankara: TDV Yayınları.

³⁹⁰ İbn Battûta, 161.

³⁹¹ Cevat İzgi. (2022). "Kazvînî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (XXV/160). Ankara: TDV Yayınları.

³⁹² el-Muadîdî, *Vâsıt fi'l-Asri'l-Abbâsî*, 296.

Tablo 3. 1: Vâsıt'ta Yaşamış Meşhur Şahıslar.³⁹³

❖ Yezîd b. Hârûn el-Vâsıtî
❖ Âsim b. Suhayb el-Vâsıtî,
❖ Şeyh Takiyüddin Vâsıtî
❖ Ali b. Abdülhamîd el-Vâsıtî
❖ İbn Zikreveyh el-Vâsıtî (şair)
❖ Ebû Ali el-Hasan b. el-Kâsm b. Muhammed el-Herrâs (Kurra)
❖ Takiyüddin Abdurrahman Vâsıtî
❖ Muhammed b. Abdillâh b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî (ö. 770/1368-69)
❖ Yahya b. İsmail el-Vâsıtî
❖ Muhammed b. Yezîd el-Vâsıtî
❖ Siracüddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali Kazvînî (Muhaddis)
❖ Fatıma bnt. Vâsıtiye (Muhaddis)
❖ Müstelim b. Saîd el-Vâsıtî
❖ Ebû Avâne Vaddâh b. Abdillâh el-Vâsıtî (ö. 176/792) (Hadis hafızı)
❖ Ebû Bistâm Şu 'be b. el-Haccâc b. el-Verd el-Ezdî el-Basrî (ö. 160/776)
❖ Ebû Muâviye Hüseyim b. Beşîr b. Kâsım es-Sülemî el-Vâsıtî (ö. 183/799)
❖ Hüseyim b. Beşîr el-Vâsıtî
❖ Sa'd b. İbrahim b. Sa'd b. İbrahim (Fakih ö. 201)
❖ Muhammed b. el-Hasan (Vâsıt'ta kâdılık yapmıştır)

Tablo 3. 2: İbn Sa'd'ın Tabakat'ında geçen Fakih ve Muhaddisler.³⁹⁴

1. Ebû'l-Hâşim er-Rummânî

2. Ya'lâ b. Atâ

³⁹³ Abdillâh Muhammed b. Sa'd İbn Sa'd, *Kitabü't-Tabakati'l- Kebir Tabakat*, çev. Adnan Demircan, Siyer Yayınları, 2020, IX/322-327; Bahşel, 28; İbn Battûta, 330; İbn Sa'd, IX/322-327; Bahşel, 29; İbn Battûta, 330.

³⁹⁴ İbn Sa'd, IX/322-327; Bahşel, 30-60; İbn Battûta, 330.

3. Ebû Akîl
4. Ebû Bele
5. Mansûr b. Zâzân (ö. 131)
6. Süfyân b. Hüseyin es-Sülemî
7. Ebü'l-Âlâ el-Kassâb (ö. 140)
8. Yezîd b. Atâ el-Bezzâz
9. Asbağ b. Zeyd el-Verrâk (ö. 159)
10. Halef b. Halîfe (ö. 181)
11. Hüşeym b. Beşîr (ö.183)
12. Hâlidb. Abdullah et-Tahhân
13. Ali b. Âsim (ö.201)
14. Abdülhakîm b. Mansûr
15. Muhammed b. Yezîd el-Kelâ'î (ö.188)
16. Ebû Süfyan el-Himyerî el-Hazzâ (ö.202)
17. Yezîd b. Hârûn (ö. 199)
18. Kurre b. İsa
19. Muhammed b. el-Hasan (Vâsıt'ta kâdılık yapmıştır)
20. İshâk b. Yûsuf el- Ezrak (ö195)
21. Sıla b. Süleyman
22. El-Fadl b. Anbese
23. Sürûr b. el-Muğîre
24. Rahme b. Mus'ab
25. Bîşr b. Mübeşşir
26. Âsim b. Ali b. Âsim (ö221)

4. SONUÇ

İnsanlar yerleşik hayata geçtikten sonra köyler, kasabalar ve şehirler inşa etmişlerdir. Bunlardan bir kısmı günümüze kadar ulaşmış olsa da bazıları günümüze kadar gelemedi. Nice kentler geçmişte büyük bir yerleşim yeri olmasına rağmen mevcudiyetlerini sürdüremeyip yok olmuşlardır. Bunlar zamanla askerî, siyasî, iktisadî ve özellikle coğrafi şartlara yenik düşerek varlıklarını tamamen yitirmişlerdir. Petra, Kartaca, Babil, Persepolis, Palmyra, Samarra ve Vâsıt gibi kentler böyle hazin sona maruz kalan şehirlerdir.

Irak tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu bölgede büyük şehirler inşa edilmiştir. Müslümanlar da Irak'a gelir gelmez siyasî ve iktisadî hedefler doğrultusunda yeni şehirler inşa etme yoluna koyulmuştur. Bunların önemlilerinden biri de Dicle nehrinin kenarında eski bir İran kenti olan Kesker'in karşısında yer alan Vâsıt şehridir. Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî tarafından 83-84/702-703 yıllarında kurulan kent askerî amaçlar doğrultusunda inşa edilmiştir.

Vâsıt yıllarca Irak'ın idare merkezi olmuştur. Nitekim Emevî hanedanlığının ilk yıllarında Irak, Basra ve Kûfe'den yönetilmekteydi. İbnü'l-Eş'as isyanı sırasında Basra ve Kûfe gibi şehirlerde endişe verici bir muhalif kitlenin olduğunu gören Haccâc bölgeyi bu iki yerden idare etmekten vazgeçmiştir. Ayrıca Suriyeli askerlerin Iraklıları rahatsız etmelerinin ardından da yeni bir yerleşim yerinin kurulması kaçınılmaz olmuştur. Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân ile yazışmalarda bulunularak gereken izinleri alan Haccâc şehrin inşası için Irak'ın beş yıllık gelirini harcamıştır. Basra ve Kûfe'ye eşit uzaklıkta olduğu için buraya orta manasına gelen *Vâsıt* ismi konmuştur. Yüksek güvenlik standartlarıyla donatılan kent surları ve kalesinin müstahkemliğiyle bilinmekteydi. Bu özellikleriyle adeta Emevi rejimiyle özdeşleşen şehir hanedana sonuna kadar sadık kalmıştır.

İlk dönem İslâm mimarisi özelliklerini barındıran Vâsıt cami merkezli bir şehir olarak tasarlanmıştır. Şehir caminin etrafında çarşı-pazarlar ile büyüyen gelişmiştir. Caminin hemen yanına inşa edilen *el-Kubbetü'l-Hadra* adlı yönetim sarayı, kendisinden öncekilerden farklı olarak mabetten daha büyük bir biçimde yaptırılmıştır. Bu mimarî/siyasî tercih tartışmaların fitilini ateşleyerek Emevî yönetiminin doğru yoldan ayrılmasının bir işareti olarak dile getirilmiştir. Nitekim eleştirilerin odağında olan bu meşhur saray sonradan Mansur tarafından yıktırılmıştır.

Kentte Dimas adında çok meşhur büyük bir hapisane inşa edilmiştir. Haccâc'ın sevmeyeni, düşmanı ve muhalifinin çok olması böyle bir yerin kurulmasına yol açmıştır. Bu cezaevinde kadın ve erkek mahkûmların bölümleri vardı. Ayrıca birçok işkence odaları ve dar

hücreleri de bulunmaktaydı. Hapishane çok büyük bir alana sahipti. Hatta elli/altmış bin kişinin kalabileceği bir kapasitedeydi. Bu yapı yönetimin soğuk yüzünün yansımasını bütün yönleriyle simgelemektedir.

Farklı milletlerden insanların yaşam sürdüğü ve dönemin cazibe merkezlerinden biri olan Vâsıt, Emevîler devrinde siyasî açıdan en parlak dönemini yaşayarak başta Araplar, İranlılar, Türkler ve diğer milletlere ev sahipliği yaptı. Hatta Türklere ait ayrı mahalleler de bulunmaktaydı. Tüm semavi dinlerin müntesiplerinin bulunduğu ve birlikte yaşadıkları müstesna bir şehirdi.

Konum olarak Irak'ın merkezinde ve Dicle nehri kıyısında olması hasebiyle ticaret yollarının kavşağında yer almaktaydı. Vâsıt zamanla bölgede zenginliğin toplandığı bir merkez haline gelmiştir. Kentte para basılması aynı zamanda maddi refahın gelişmesinin kanıtıdır. Nitekim şehrin neşvüneması aynı zamanda civarının da dönüşümünü sağlayarak birçok kanalların açılmasına, ziraatın gelişmesine yol açmıştır. Burada başta gemicilik olmak üzere tekstil ve halıcılık gibi yerel sanayi gelişmiştir.

Ekonomik gelişmişlik ilmî hareketliliği de etkiledi. Vâsıt ilmî faaliyetlerin icra edildiği hareketli bir sosyal hayata ev sahipliği yapmıştır. Nitekim Vâsıt nisbesini taşıyan birçok âlim ve üdebanın ismi kitaplarda yer almaktadır.

Vâsıt her ne kadar Haccâc ile anılsa da ondan sonra da hem Irak'ın hem de Emevîler'in tarihinde rol oynamayı sürdürmüştür. Nitekim Abbasi ihtilalinin tam bir başarıya ulaşması ancak buranın boyun eğdirilmesiyle mümkün oldu. Emevî hanedanının son bulmasıyla şehrin siyasî şaşaası da nihayete ermiştir.

KAYNAKÇA

- Alican, Mustafa. "Fatimî Halifesi El-Müstansir Billâh Döneminde Mısır'da Yaşanan Sosyo-ekonomik ve Siyasî Buhran Üzerine Bir İnceleme". *Tarih Dergisi* 59 (01 Aralık 2014), 1-26.
- Altıkulaç, Tayyar. "Nasr b. Âsim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXXII/413-414. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.
- Altınay, Ramazan. *Emevîlerde Günlük Yaşam*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Ansarı, A.S. Bazmee. "Zutlar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XLIV/514-515. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Apak, Âdem. *Anahtarlarıyla İslâm Tarihi 3 (Emeviler Dönemi)*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 13. Basım, 2016.
- Arslantaş, Nuh. *Emeviler Döneminde Yahudiler*. İstanbul: Gökkubbe, 2005.
- Atçeken, İsmail Hakkı. "Yûsuf b. Ömer es-Sekafî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XLIV/22-23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Ayca, İrfan. "Emeviler Dönemi İç Siyasî Gelişmeleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (01 Haziran 1999), 147-174.
- Ayca, İrfan. "Haccâc B. Yûsuf Es-Sekafî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XIV/427-428. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.
- Ayca, İrfan. "Ziyâd b. Ebîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XLIV/480-482. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Aydınlı, Abdullah. "Mansûr b. Zâzân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXVIII/13. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.
- Bahşel, Ebû'l-Hasen Eslem b. Sehl b. Selm er-Rezzâz el-Vâsıtî (ö. 292/905). *Târîhu Vâsıt*. thk. Korkis Avvâd. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1986.
- Beksaç, Engin "Emevîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XI/104-108. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Belazurî, Ahmed B. Yahya. *Futûhu'l-Büldan = Ülkelerin Fetihleri*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî (ö. 279/892-93). *Ensâbü'l-eşraf*. thk. Muhammed Hamidullah. XIII Cilt. Beyrut: Daru'l Fikr, 1996.
- Ben Yonah, Benjamin vd. *Orta çağda İki Yahudi Seyyahın Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia: İslâm Dünyası Gözlemleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869). *Kitâbü'l-Hayevân*. VII Cilt. Beyrut: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2002.
- Can, Yılmaz. *İslâm Şehirlerinin H. 1-3. Y.Y. Fizikî Yapısı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 1991.
- Çakırtaş, Mehmet. *Emevîler Dönemi Şiddet Hareketleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları (İslâm Tarihi) Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2007.
- Çelebi, Evliya. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. çev. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.
- Çelik, Sabahattin. "Emevi Devlet Otoritesinin Tesisinde Haccâc b. Yusuf Es-Sekafî'nin Fonksiyoner Rolü". *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* 1/1 (2003), 19.
- Delice, Ali. "Haccâc B. Yusuf (Hayatı ve Faaliyetleri)". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (Aralık 1998), 445-459.
- Demirci, Mustafa. "Emevîler Devrinde Aşağı Irak'ta (Sevâd) Büyük Çiftliklerin Doğuşu ve Gelişimi". *İSTEM* 9 (01 Aralık 2007), 61-82.

- Demirci, Mustafa. “Sevâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXXVI/576-578. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Dûrî, Abdülazîz. “Divan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. IX/377-381. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Dündar, Abdulhamit. *4/10. Yüzyılda Bağdat (topografya, Toplumsal Yapı, Gündelik Hayat)*. Bilecik: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.
- Ebü’l-Fidâ, el-Melikü’l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî (ö. 732/1331). *Takvîmü’l-Büldân*. thk. W. Mac-Guckin de Slane. Paris: Geographie d’Aboulfeda, 1840.
- Enginar, Mahmut. *Hâlid b. Abdullah el-Kasrî Hayatı ve Şahsiyeti*. Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)
- Erkoçoğlu, Fatih. *Abdülmelik B. Mervân ve Dönemi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilimdalı, Doktora Tezi, 2006.
- Erkoçoğlu, Fatih. “Abdülmelik b. Mervân’ın Para Reformu”. *İSTEM* 8 (01 Aralık 2006), 171-186.
- Erkoçoğlu, Fatih. “Emevîler Döneminde Beşerî Bilimler”. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/3 (30 Aralık 2019), 49-60.
- Grabar, Oleg. *İslâm Sanatının Oluşumu*. çev. Nuran Yavuz. İstanbul: Alfa Basım Yayın, 1. Basım, 2018.
- Güneş, Mustafa. *Emeviler ve Abbasiler Döneminde Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019. <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/684935>
- Ğabaş, Visal Kasım. *Vâsıt fî ş-Şi’ri’l Arabî ’l Kadim*. Kut: Wasit university Arts, 2021.
- Halife bin Hayyat, Ebu Amr eş-Şeybani. *Tarihu Halife bin Hayyat*. çev. Abdulhalık Bakır. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001.
- Halîl, İmâmüddîn. “İrak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XIX/87-91. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Hattstein, Markus- Delius, Peter. *İslâm Sanatı ve Mimarisi*. İstanbul: Literatür, 2007.
- Himyerî, Muhammed b. Abdillâh b. Abdilmün’im. *er-Ravzü’l-mi’târ fî Haberi’l-aktâr*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Müessesetü’ nasır lissekafe, 2. Basım, 1980.
- İbn Battûta, Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî (ö. 770/1368-69). *İbn Battûta Seyahatnamesi*. çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 4. Basım, 2010.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406). *Kitabü Tercümanü’l-’İber ve Divanu’l-Mübtedei ve’l-Haber Fi Eyyami’l-Arap ve’l-Acem ve’l-Berber ve Men Asarahum Min Züveyi’s-Sultanu’l-Ekber (Kitâbü’l-’İber)*. thk. Süheyl Zakar. VIII Cilt. Beyrut: Daru’l Fikr, 1981.
- İbn Haldûn, Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Mukaddime*. çev. Halil Kendir. Ankara: Yenişafak Yayınları, 1. Basım, 2004.
- İbn Hallikân, İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (ö. 681/1282). *Vefeyâtü’l-a’yân*. thk. İhsan Abbas. VII Cilt. Beyrut: Daru Sadr, 2009.
- İbn Havkal, Ebü’l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî. *Sûretü’l-Arz*. Beyrut: Daru Sadr, 1938.
- İbn Hurdâzbih, Ebü’l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh. *Yollar ve Ülkeler Kitabı*. çev. Murat Ağarı. İstanbul: Kitabevi, 2008.
- İbn Kesîr. *El-Bidâye ve’n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı, 1994.
- İbn Kesîr, İsmail bin Ömer. *el-Bidâye ve’n-Nihâye*. thk. Alî Şîrî. XIV. Cilt. Beyrut: Dar’u-l İhya’il-Turasi’l-Arabî, 1988.

- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889). *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: Hey'eti Mısriyye, 2. Basım, 1992.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn İbn Manzûr. *Lisânü'l-'Arab*. XV Cilt. Beyrut: Daru Sadr, 1993.
- İbn Sa'd, Abdillâh Muhammed b. Sa'd. *Kitabü't-Tabakati'l- Kebir (Tabakat)*. çev. Adnan Demircan vd. XI Cilt. Siyer Yayınları, 2020.
- İbni'l-Verdî, Zeynüddin İbni'l-Verdî. *Târîhu İbni'l-Verdî*. II Cilt. Beyrut: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1996.
- İbni'l Cezvî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201). *Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata. XIX Cilt. Beyrut: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1992.
- İbni'l-Esir, İzzeddin. *İslâm Tarihi (el-Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi)*. çev. M. Beşir Eryarsoy. thk. Mertol Tulum. XI Cilt. İstanbul: Bahar Yayınları, 1991.
- İbni'l-Fakîh, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî (ö.289/902). *Kitabu'l-Buldân*. thk. Yusuf el-Havî. Beyrut: Âlemul Kutub, 1. Basım, 1996.
- İbni'l-Verdî, Sirâceddin İbni'l-Verdî. *Harîdetü'l-'acâ'ib ve Ferîdetü'l-ğarâ'ib*. thk. Enver Mahmut Zenati. Kahire: Mektebetü'l-Sekafet'u İslâmiye, 2008.
- İpek, Muhammet Selim. "Hatip Olarak El-Haccâc B. Yusûf". *EKEV Akademi Dergisi* 57 (29 Kasım 2013), 23-32.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (ö. 340/951). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik (Mesâlikü'l-Memâlik)*. thk. Abul'al Abdulmun'im eş-Şamî. Beyrut: Daru Sadr, 2004.
- İzgi, Cevat. "Kazvînî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XV/160. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî. *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ*. X Cilt. Beyrut: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 2009.
- Kan, Kadir. *Abbâsîlerin Birinci Asrında Bağdat (145-232/762-847)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2010.
- Kazvînî, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekerîyyâ b. Muhammed b. Mahmûd el-Kazvînî (ö. 682/1283). *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-'ibâd*. Beyrut: Daru Sadr, 2009.
- Kitapçı, Zekerîya. *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 1. Basım, 2004.
- Kurt, Hasan. "Mesleme b. Abdülmelik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXIX/318-319. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Küçüktaşçı, Mustafa Sabri. "İrak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XIX/85-87. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Küçüktaşçı, Mustafa Sabri. "Şehir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXXVIII/441-446. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Lammens, Henri. "Haccâc B. Yûsuf". *İslâm Ansiklopedisi MEB*. V/18-20. İstanbul: MEB Yayınları, 1987.
- M. Lapidus, Irak- Aktay, Yasin. *İslâm Toplamları Tarihi*. II Cilt. İstanbul: İletişim, 4. Basım, 2010.
- M. Streck. "Vâsit". *İslâm Ansiklopedisi MEB*. XIII/222,226. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî. *Ahsenü't-Tekasîm*. Beyrut: Daru Sadr, 3. Basım, 1991.
- Mes'ûdî. *Muruc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*. çev. Ahsen Batur, 2011.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî (ö. 345/956). *Mürûcû'z-zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*. thk. Kemal Hasan Mer'î. Beyrut: Daru'n-Numuz cemiye, 1. Basım, 2005.

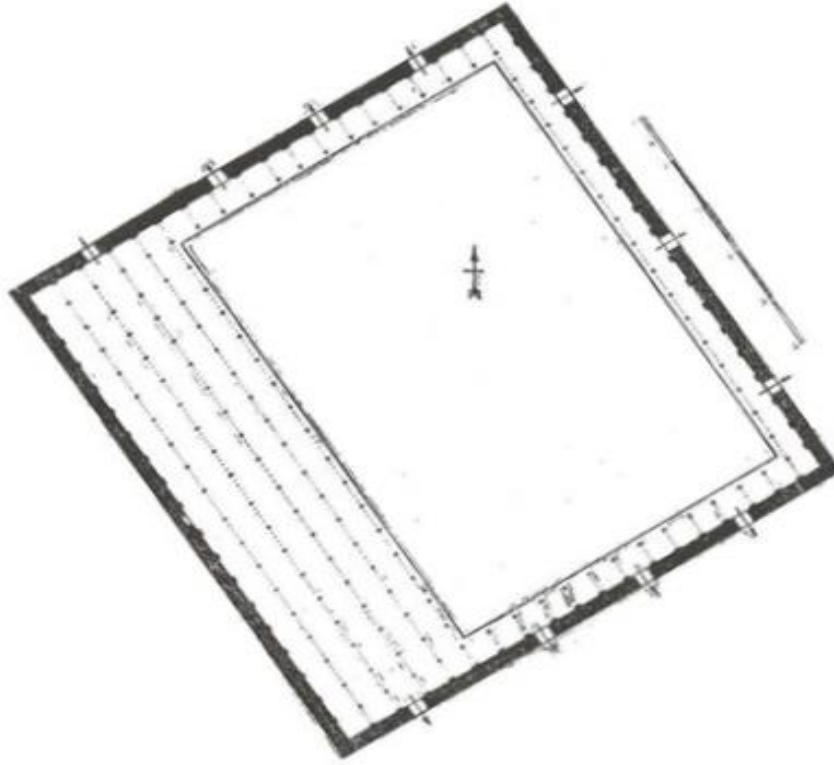
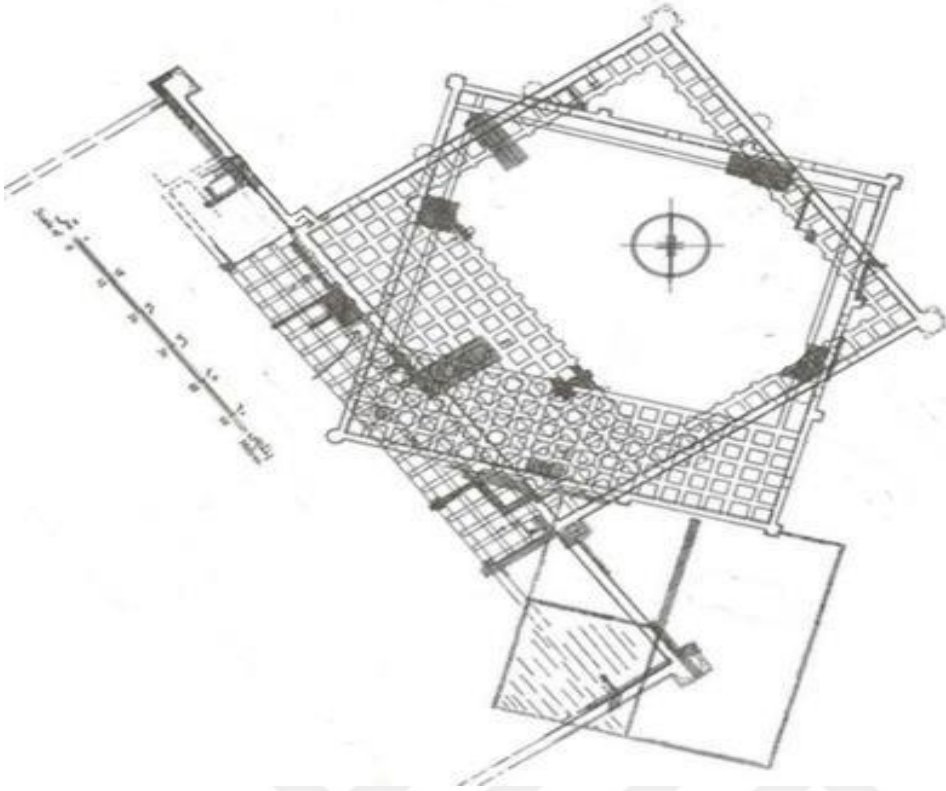
- Minorsky, V. *Hududü'l-Alem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*. çev. Murat Ağarı- Abdullah Duman. İstanbul: Kitabevi, 2. Basım, 2020.
- Muadîdî, Abdulkadir Selman, *Vâsıt fî'l-Asri Emevî*. Bağdat: Daru'l Hürriye, 1. Basım, 1976.
- Muadîdî, Abdulkadir Selman *Vâsıt fî'l-Asri'l-Abbâsî*. Bağdat: Vezareti Sekafiyye ve' İrfan, 1. Basım, 1983.
- Müneccim, İshak b. Hüseyin. *Âkamü'l-Mercan fî Zikri'l Medâinü'l-Meşhûriyye fî Kullî Mekân*. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1986.
- Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî (ö. 286/900). *El-Kâmil fî'l-Luğa ve'l-Edeb*. thk. Muhammed Ahmed ed-Dalî. IV Cilt. Kahire: Daru'l Fikru'l Arabiyye, 1994.
- Odabaşı, Fatma. “Yezîd b. Mühelleb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XLIII/522-523. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Özaydın, Abdülkerim. “Bahşel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. IV/520. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Paça, Hüseyin. “Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyanı”. *İslâm Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5 (23 Ağustos 2019), 76-99.
- Sarıçam, İbrahim- Erşahin, Seyfettin. *İslâm Medeniyeti Tarihi*. Yenimahalle/Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, Dördüncü baskı., 2014.
- Sefiyeddin, Abdulmu'min b. Abdülhak el Bağdadi Sefiyeddin. *Merasidu'l-İtla'a Ala Esma'il-emkineti ve'l Bekâ*. Beyrut: Daru'l Ceyil, 1. Basım, 1991.
- Sırma, İhsan Süreyya. Müslümanların Tarihi. III Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Söylemez, M. Mahfuz. “Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (30 Aralık 2002), 147-172.
- Söylemez, M. Mahfuz. “Vâsıt”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XLII/541-544. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Streck, Maximilian. *Die Alte Landschaft Babylonien Nach Den Arabischen Geographen*. Leiden: E. J. BRILL, 1. Basım, 1900.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Tarih-i Taberî*. çev. M. Faruk Görtünca. İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2022.
- Temir, Hakan. *Emevîlerde Valilik*. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2019.
- Üçok, Bahriye. *İslâm Tarihi Emeviler- Abbasiler*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1. Basım, 1968.
- Vasıt Camii | **Sanatın Yolculuğu**”. 17 Kasım 2019. Erişim 15 Aralık 2022. <https://www.sanatin Yolculugu.com/vasit-camii/>
- Vekî, Muhammed b. Halef. Ahbârü'l-Kudât. thk. Abdulaziz Mustafa el-Merağî. III Cilt. Kahire: *el-Mektebu't-Ticariyyetu'l-Kübra*, 1. Basım, 1947.
- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sukutu*. çev. Fikret İşıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.
- Yâfî, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yâfî el-Yemenî (ö. 768/1367). *el- Mir'âtü'l-Cenân ve İbretü'l-Yakzân Fî Ma'rifeti Havâdissi'z-Zamân*. IV Cilt. Beyrut: Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, 1997.
- Ya'kübî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kübî. *Kitâbü'l-Büldân*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbü'l-ilmiye, 1. Basım, 2000.
- Yâkut el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229). *Mu'cemü'l-Büldân*. VII Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1995.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “Batîha”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. V/195-196. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Yıldız, Hakkı Dursun- Şeşen, Ramazan. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. thk. Kenan Seyyidoğlu. XIV Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.

- Yılmaz, Metin. “Emevî Valisi Haccâc b. Yusuf’un Zindanları”. *İSTEM* 25 (01 Aralık 2016), 3-29.
- Yılmaz, Metin. “İtaatkâr Toplum Oluşturma Aracı Olarak İşkence (Emevî Örneği)”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* VIII/4 (2008), 77-116.
- Yiğit, İsmail. “İşkân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-1/653-657. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Yiğit, İsmail. “Mevâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXIX/424-426. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Yiğit, İsmail. “Yezîd b. Ebû Müslim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XLIII/519-520. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Yüksel, Ahmet Turan. “Kuruluş Döneminde Bağdat’ın Ticari Yapısı ve İlişkileri”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29/29 (01 Haziran 2010), 7-20.
- Yüksel, Ahmet Turan. “Ubeydullah bin Ziyâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XLII/29-30. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî (ö. 748/1348). *Siyeru A’lâmi’n -Nubelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvud. 23 Cilt. Müessesetü’r-Risâle, 1985.
- Zeydân, Corcî. *İslâm Uygarlıkları Tarihi*. çev. Nejdî Gök. II Cilt. İstanbul: İletişim, 2. Basım, 2015.
- Research Gate. **Figure 1. Location of the mints of Umayyad coins in this study**. Erişim 14 Mayıs 2023. https://www.researchgate.net/figure/Location-of-the-mints-of-Umayyad-coins-in-this-study_fig1.
- Wasit Mosque. Erişim 11 Mayıs 2023. <https://thesacredcity.ca/wasit>. Html

EKLER

Emevî Halifeleri

1. I. Muâviye b. Ebû Süfyân 41 (661)
2. I. Yezîd b. Muâviye 60 (680)
3. II. Muâviye b. Yezîd 64 (683)
4. I. Mervân b. Hakem 64 (684)
5. Abdülmelik b. Mervân 65 (685)
6. I. Velîd b. Abdülmelik 86 (705)
7. Süleyman b. Abdülmelik 96 (715)
8. Ömer b. Abdülazîz 99 (717)
9. II. Yezîd b. Abdülmelik 101 (720)
10. Hişâm b. Abdülmelik 105 (724)
11. II. Velîd b. II. Yezîd 125 (743)
12. III. Yezîd b. I. Velîd 126 (744)
13. İbrâhim b. I. Velîd 126 (744)
14. II. Mervân b. Muhammed 127-132 (744-750)

Vâsıt Büyük Cami Planı. ³⁹⁵

³⁹⁵ “Wasit Mosque” (Erişim 11 Mayıs 2023).

Abdülmelik b. Mervân Döneminde Doğu Seferleri Haritası.³⁹⁶

³⁹⁶ Âdem Apak, *Anahtarlarıyla İslam Tarihi 3 (Emeviler Dönemi)* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 154.

Vâsıt'taki Harabeler³⁹⁷

³⁹⁷ “Vâsıt Camii | Sanatın Yolculuğu” (17 Kasım 2019)

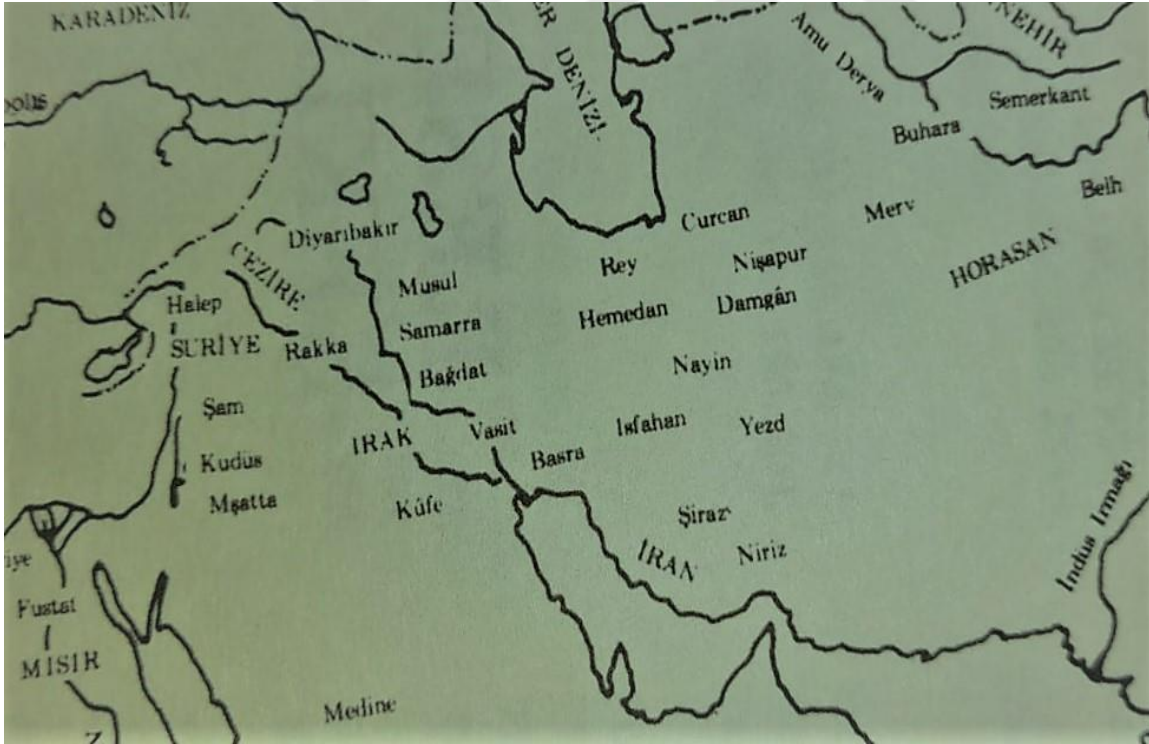

Şehrin Günümüze Kadar Ulaşmış Olan Giriş Kapısı³⁹⁸

³⁹⁸ “Vâsıt Camii | Sanatın Yolculuğu” (17 Kasım 2019)

Emevî Sikkelerinin Basıldığı Yerler.³⁹⁹

Dicle nehrinin ortasından geçtiği Vâsıt⁴⁰⁰

³⁹⁹ "Figure 1. Location of the mints of Umayyad coins in this study.", *ResearchGate* (Erişim 14 Mayıs 2023).

⁴⁰⁰ Oleg Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*. çev. Nuran Yavuz (İstanbul: Alfa Basım Yayın, 2018), 290.

Vâsıt Kapısının Yakından Çekilmiş Resmi⁴⁰¹

⁴⁰¹ “Vâsıt Camii | Sanatın Yolculuğu” (17 Kasım 2019)

Vâsıt'ta Basılmış Sikkeler⁴⁰²

⁴⁰² Söylemez, "Vâsıt", XLII/543.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı: SONKAYA Melik

Uyruğu: Türkiye Cumhuriyeti

Doğum Tarihi ve Yeri:

Telefon:

E-mail:

ORCID:

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Lisans	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat	2017
Ön lisans	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Radyo ve Televizyon Programcılığı	2019
Yüksek Lisans	Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi	2023

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2012-2023	Tuşba/VAN	İmam-Hatip

Yabancı Dil:

Arapça, Almanca

Hobiler:

Kitap okuma, Dini musiki.

ORJİNALLİK RAPORU

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

LİSANSÜSTÜ TEZ ORJİNALLİK RAPORU

30.10.2023

Tez Başlığı:

KURULUŞUNDAN EMEVÎ DÖNEMİNİN SONUNA KADAR VÂSİT

Yukarıda başlığı/konusu belirlenen tez çalışmamın Kapak sayfası, Giriş, Ana bölümler ve Sonuç bölümlerinden oluşan toplam 60 sayfalık kısmına ilişkin, 30 .10.2023 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 16 (on altı)'dır.

Uygulanan Filtreler Aşağıda Verilmiştir:

- Kabul ve onay sayfası hariç,
- Teşekkür hariç,
- İçindekiler hariç,
- Simge ve kısaltmalar hariç,
- Gereç ve yöntemler hariç,
- Kaynakça hariç,
- Alıntılar hariç,
- Tezden çıkan yayınlar hariç,
- 7 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 7 words)

Yüzüncü Yıl Üniversitesi Lisansüstü Tez Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılmasına İlişkin Yönergeyi İnceledim ve bu yönergede belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini bilgilerinize arz ederim.

30.10.2023

Melik SONKAYA

Adı Soyadı: Melik SONKAYA

Öğrenci No: 19920019005

Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları

Programı : Yüksek Lisans

Statüsü: Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐

DANIŞMAN

Doç. Dr. Mustafa ÖKSÜZ

30.10.2023

ENSTİTÜ ONAYI

U Y G U N D U R

.../.../2023

Prof. Dr. Bekir KOÇLAR

Enstitü Müdürü